

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА

ПАЛАМАРЧУК ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА

УДК 159.922: [502.1:338.2] (043.3)

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНОЇ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія екологічної психології, м. Київ

Науковий консультант

доктор психологічних наук, професор **Швалб Юрій Михайлович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра соціальної роботи, професор

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Яковенко Сергій Іванович**, Одеський державний університет внутрішніх справ МВС України, кафедра психології та педагогіки, в.о. начальника;

доктор психологічних наук, професор **Скребець Василь Олексійович**, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, кафедра екологічної психології та психічного здоров'я, завідувач;

доктор психологічних наук, доцент **Кряж Ірина Володимирівна**, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кафедра прикладної психології, професор, в.о. завідувача кафедри

Захист відбудеться «8» жовтня 2015 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033 м. Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033 м. Київ, вул. Паньківська, 2.

Автореферат розісланий «___» _____ 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. М. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У сфері аналізу економічної та культурної складової трансформаційних перетворень в Україні особливої значущості набувають дослідження підприємницької діяльності. Це, перш за все, зумовлено актуалізацією надзвичайно важливої проблеми збереження навколишнього середовища та забезпечення належних умов існування і розвитку людства. Підґрунтям цієї проблеми є поглиблення суперечностей між економічними цілями суб'єктів підприємницької діяльності та екологічними проблемами суспільства.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства підприємницька діяльність здійснюється під тиском різноспрямованих чинників: частково зумовлена загальними суспільними патернами; відображає конкретні соціальні процеси та явища адаптації, порівняння, страхи тощо; опановує зміст ринкових відносин, зокрема – прагнення індивідуального досягання добробуту. Відомі факти зниження екологічної безпеки дій сучасних підприємців можна пояснити переходом до іншої форми сприйняття себе у підприємництві та самої професії як «професії для себе». Така позиція становить підвищену екологічну небезпеку для суспільства та є зміщеною у бік особистісних детермінант суб'єкта підприємництва.

Підприємницька діяльність у сформованих на сьогоднішній день умовах має бути результатом більш складного, ніж це прийнято вважати, і екологічно орієнтованого вибору. Відповідно, виникає задача обґрунтування та пошуку можливостей поліпшення складного, екологічно орієнтованого вибору, в основу якого має бути покладено розгляд обов'язків підприємця, які знаходяться на перетині його призначення як людини і як члена суспільства з функціями професії.

Ефективним засобом пошуку можливостей поліпшення екологічно орієнтованого вибору підприємця виступає моделювання бізнес-процесів, яке полягає у відображенні суб'єктивного бачення екологічно орієнтованої моделі підприємницької діяльності.

Екологічно орієнтована модель підприємницької діяльності має включати об'єктивні еколого-регулятивні фактори функціонування і розвитку суспільства, трансформовані у внутрішню спонукальну силу еколого-економічних дій суб'єктів підприємництва, що набуває характеру особистого підприємницького сенсу.

У межах психологічних проблем функціонування та розвитку сучасного підприємництва зарубіжними та українськими вченими вирішуються, перш за все, наступні питання: загальні концептуальні підходи щодо психології підприємництва (Й. Шумпетер); формування мотиваційної сфери підприємницької діяльності (Дж. Аткинсон, Дж. Мак-Клеланд); підвищення ефективності професійної діяльності (Б. Анан'єв, В. Бодров, В. Зінченко, Є. Клімов, О. Леонт'єв, В. Шадріков); стратегія поведінки у випадку невдачі у сфері підприємництва (Р. Брокхауз); концепція організаційної поведінки підприємців (Д. Катц); психологічна структура підприємницької діяльності (О. Зав'ялова); особливості особистості підприємця як суб'єкта діяльності (С. Посохова); схильність людини до успішної підприємницької діяльності (Ю. Швалб); підвищення ефективності підприємницької діяльності (Л. Карамушка, О. Креденцер, С. Максименко, О. Філь); психологічна сутність підприємницької діяльності (В. Москаленко, В. Позняков та Є. Філінкова);

соціопсихологічний аналіз підприємницької діяльності (Ю. Пачковський).

Зазначені наукові і науково-практичні розробки є вагомим внеском у дослідження проблеми розвитку підприємницької діяльності в умовах сучасних суспільних змін. Однак, подальший перспективний розвиток підприємництва, як важливого соціального інституту, має бути спроектований в професійно обумовлену еколого-економічну діяльність та укріплення особистісно детермінованої екологічної відповідальності. Суб'єктам підприємницької діяльності необхідно усвідомити себе частиною суспільства і зрозуміти, що глобальні екологічні проблеми рівною мірою стосуються і їх. Потрібно віднайти протидію «синдрому раптового багатства» і повернутися до екологічно орієнтованого способу життя суспільства.

Виникнення реальних екологічних проблем в нових економічних умовах виводить дослідження суб'єкта підприємництва за рамки проблематики суб'єкта діяльності в сферу психології людського буття. Це передбачає звернення до психологічних аспектів екологічно орієнтованої підприємницької діяльності та закономірний перехід до розгляду впливу психологічних чинників на екологічні вчинки та поведінку суб'єкта підприємництва в системі «людина-професія-суспільство». Дослідження психологічних чинників екологічно орієнтованої підприємницької діяльності пов'язане з пошуком індивідуальних шляхів розвитку сучасного підприємця та оптимізацією екологічної складової його професійної свідомості.

Соціальний аспект проблеми дослідження полягає у наявності розриву та протиріччя між сучасними суспільними цінностями і принципами, орієнтованими на захист і розвиток природного середовища життєдіяльності людства, та спрямованістю підприємницьких рішень і дій на отримання максимального прибутку, не зважаючи на нанесення можливої шкоди природному середовищу.

Психологічний аспект проблеми полягає в тому, що низький рівень розвитку екологічної свідомості сучасного підприємця призводить до його невідповідності вимогам сучасного споживача на екологічність продуктів підприємницької діяльності, що, в свою чергу, постає одним із провідних чинників зниження її ефективності. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває екологічність процесу підприємницької діяльності, розвиток якої є рушійною силою вирішення суперечностей між економічним зростанням і збереженням стану природного середовища.

Викладені міркування зумовили вибір теми дисертаційного дослідження ***«Психологія розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності»***.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 4 від 15 квітня 2010 року) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень в галузі педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 23 грудня 2014 року). Вибраний напрямок дослідження входить до комплексних тем лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України **«Еколого-психологічні чинники якості життя в умовах розвитку сучасного**

суспільства» (державний реєстраційний номер 0107U001225), «Соціально-психологічні особливості становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості» (державний реєстраційний номер 0111U000358).

Об'єкт дослідження – становлення підприємницької діяльності у сучасному суспільстві.

Предмет дослідження – психологічні чинники, закономірності і умови розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

Мета дослідження – розробити психологічну концепцію становлення екологічно орієнтованого підприємництва як суспільно і особистісно значущої діяльності та на базі цієї концепції розробити технологію екологічно орієнтованого проектування бізнесу в умовах сучасних змін.

Основна гіпотеза дослідження: розвиток екологічно орієнтованої підприємницької діяльності залежить від дії двох провідних психологічних чинників: з одного боку, від економічної привабливості екологічного підприємництва, з іншого боку, від усвідомлення підприємцем власної відповідальності за екологічні наслідки бізнесу.

Робочі гіпотези:

– розвиток екоорієнтованої діяльності ґрунтується на цінності екологічно інноваційної підприємницької поведінки, зміні старих суспільно-підприємницьких норм та економічній вигоді за рахунок екологічної пропозиції і відповідальності;

– усвідомлення особистістю підприємця себе як невід'ємної та активної частини природного середовища існування передбачає побудову власного та унікального еколого-економічного сенсу буття, системи екологічних цінностей і економічних цілей, реалізація яких дозволить зробити життя суб'єктів підприємництва ефективнішим, успішнішим та відповідальнішим;

– становлення екологічної відповідальності у сфері підприємницької діяльності пов'язане з формуванням таких психологічних компонентів, як усвідомлення цінності природного середовища та мотивації збереження, підтримки і розвитку середовища власного існування.

Згідно з поставленою метою та висунутими гіпотезами були сформульовані основні **задачі дослідження:**

1. Шляхом аналізу визначити суть та специфіку наукових моделей сучасної підприємницької діяльності.

2. Визначити теоретико-методологічні концепції розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

3. Виділити та теоретично обґрунтувати чинники та умови розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

4. Розробити та емпірично перевірити концептуальну модель розвитку екологічної орієнтації в сучасному способі життя суб'єктів підприємницької діяльності

5. Дослідити взаємозв'язок екологічно орієнтованого способу життя суб'єктів підприємництва та інноваційної екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

6. Розробити та апробувати психологічну технологію екологічно

орієнтованого проектування бізнесу в сучасних умовах.

Методологічними основами дослідження стали: фундаментальні положення про особистість та її зв'язок з діяльністю (О. Асмолов, Г. Балл, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн); теорія гармонізації системи «людина – довкілля» (А. Печчеї); концепція адаптації індивіда до економічних умов життєдіяльності (В. Бочелюк, Л. Карамушка, Г. Ложкін, В. Москаленко, П. Скляр та ін.); системний підхід до професійного та особистісного самовизначення (К. Абульханова-Славська, Е. Головаха, Н. Іванова, Н. Пряжников, Е. Шпрангер); еколого-психологічні положення щодо взаємозв'язків людини та середовища її проживання (Р. Баркер, Дж. Гібсон, Дж. Голд, І. Кряж, В. Скребець); теорії психології екологічної свідомості та організації екологічної діяльності (С. Дерябо, Ю. Швалб, В. Ясвін); концепція розвитку екологічного підприємництва (Е. Черняхівський); теорія системного підходу до визначення екологічної компетентності (О. Перфілова, Н. Пустовіт, Л. Руденко); основні теоретичні підходи щодо механізмів та форм розвитку інноваційного підприємництва (М. Алле, П. Друкер, Л. Мизес, М. Ротбард, І. Тюнен, М. Фридман, Ф. Хайек).

У роботі застосовано такі **методи**:

теоретичні методи: філософсько-психологічний аналіз проблеми, системний аналіз, узагальнення теоретико-методологічних підходів до проблеми, розробка теоретичних моделей предмету дослідження;

емпіричні методи: спостереження; глибинне інтерв'ю, фокус-група; констатувальне дослідження; експеримент; психологічна діагностика;

методи активного психологічного навчання та розвитку: тренінг-семінари; інтерактивні технології колективної роботи; технології Case-study; інтерактивні технології ситуаційного моделювання; дискусійні методи; організаційно-діяльнісна гра (ОРГ); метод постановки та розв'язання проблем; методи прогнозування та проектування; методи аналізу екологічних ситуацій; *методи математичної статистики та аналізу даних* із застосуванням програми SPSS.

Експериментальною базою дослідження стали: спілка «Союз підприємців Вінницької області» (м. Вінниця, Україна); Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського (м. Вінниця, Україна); Вінницький національний аграрний університет (м. Вінниця, Україна); Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Основні етапи дослідження:

Дослідження проводилося упродовж 2008–2014 рр. і складалося з трьох основних етапів.

На *першому етапі* (2008 – 2011 рр.) здійснювався теоретичний аналіз, розроблявся методологічний апарат дослідження, з'ясовувався рівень розв'язання проблеми формування і розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності; вивчався досвід передової психологічної практики із розвитку екологічної орієнтації діяльності у суб'єктів підприємництва, розроблялися робочі гіпотези дослідження. Формувалися завдання, принципи та методи екологічної психології, спрямовані на становлення концептуальної моделі розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

На *другому етапі* (2011 – 2012 рр.) проводилися добір, розробка і апробація психодіагностичного інструментарію, здійснювалося констатувальне дослідження, спрямоване на встановлення якості та рівня розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності, показниками якої є екологічно-орієнтовані свідомість, світогляд, цінності, екологічні знання та екологічна компетентність.

На *третьому етапі* (2012 – 2014 рр.) здійснювалася розробка, апробація і впровадження психологічно-інноваційних технологій формування та розвитку екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності як у нині діючих підприємців, так і в майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності, відбувалося теоретико-методологічне осмислення отриманих результатів.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що в дисертації:

вперше: доведено, що низький рівень розвитку екологічної свідомості та діяльності сучасного підприємця суперечить не тільки суспільним цінностям і принципам захисту природного середовища життєдіяльності людства, але й екологічно орієнтованому споживчому попиту; показано, що високоефективним підходом до проблеми розвитку еколого-орієнтованої діяльності сучасного підприємця є системодіяльнісна методологія з провідним положенням єдності свідомості і діяльності; визначено психологічні чинники становлення екологічно орієнтованої підприємницької діяльності, серед яких провідними є ступінь економічної привабливості екологічного підприємництва, детермінованої споживчим попитом населення, та ступінь усвідомлення підприємцем власної відповідальності за екологічні наслідки бізнесу, обумовленого розвитком особистості підприємця; визначено, що особистісна позиція суб'єкта підприємницької діяльності виступає ядром екологічно орієнтованої інноваційної діяльності і проявляється у формах вільного екологічно спрямованого волевиявлення підприємця, на протилежність діям, що відбуваються під тиском чинників соціального примусу; розроблено теоретичну модель сучасної екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності, яка включає три складові: еколого-економічне проектування інноваційної бізнес-ідеї; орієнтацію на еколого-відповідний споживчий попит населення; утвердження екологічного сенсу підприємництва як сфери соціально-психологічної та індивідуальної відповідальності особистості підприємця; розроблено концептуальну модель розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності, яка ґрунтується на психологічній моделі діяльності та включає компоненти створення нового еколого-економічного середовища; передбачає зміну існуючих норм та стереотипів соціально-економічної діяльності за рахунок екологічності; визначає шляхи формування привабливості екологічно орієнтованої діяльності для суб'єктів підприємництва; доведено, що психологічна технологія розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності має будуватися як процес поступового просування суб'єктів підприємництва від усвідомлення власної екологічної відповідальності через проектування еколого-економічного бізнесу до екологічної компетентності і еколого-економічного самоконтролю в практичній діяльності.

набули подальшого розвитку: концептуальні засади психології підприємницької діяльності; психологічні характеристики екологічно відповідальної

підприємницької діяльності; теоретичні уявлення про впливи процесів екологізації виробництва на формування соціальної якості життя; зміст понять «підприємницька діяльність», «екологічне середовище» «екологічний потенціал», «екологічна діяльність».

вдосконалено: методи діагностики рівня сформованості екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності; технології психолого-діяльнісного проектування у сфері підприємництва.

Теоретичне значення дослідження полягає у розкритті структури і особливостей становлення екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності; у з'ясуванні чинників, від яких залежить ступінь розвитку даної діяльності; в обґрунтуванні значення та ролі екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності на сучасному етапі розвитку суспільства; визначенні рівнів сформованості екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності; у з'ясуванні сприятливих психологічних умов формування екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності; у здійсненні теоретико-методологічного аналізу побудови підприємцем власної моделі екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності; у визначенні стилів реагування підприємців на привабливість екологічно орієнтованої діяльності; у розробці психологічних засобів проектування еколого-професійної діяльності суб'єктів підприємництва.

Практичне значення результатів дослідження полягає у здійсненні комплексної розробки організаційних та психологічних засад формування та розвитку екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності у процесі професійного становлення суб'єктів підприємництва; у визначенні психологічних особливостей прояву екологічно орієнтованої підприємницької діяльності; у визначенні шляхів психологічного забезпечення розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності; у розробці технологій проектування економіко-екологічної орієнтації; у розробці активних методів викладання економічних та екологічних дисциплін, які сприяють формуванню екологічної орієнтації у майбутніх суб'єктів підприємництва. Результати дослідження використовуються у навчальних дисциплінах: «Екологічна психологія», «Сучасні теорії способу і якості життя», «Економіка та організація інноваційної діяльності», «Психологія управління», «Психологія підприємницької діяльності».

Запропоновані наукові положення, висновки й рекомендації були **впроваджені** для вдосконалення організації та психолого-педагогічного забезпечення освітнього процесу Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (довідка № 27.2/1429 від 11.11.2014 р.); Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (довідка № 06/01 від 26.01.2015 р.); Донецького національного університету (довідка № 01/24 від 21.01.2015 р.); Державного вищого навчального закладу «Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського МОЗ України» (довідка № 03/199 від 22.01.2015 р.); Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-36 від 23.01.2015 р.); Маріупольського державного університету (довідка № 63/01-23/08 від 26.01.2015 р.); Мукачівського державного університету (довідка № 224 від 20.01.2015 р.);

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 0182/01-55/28 від 23.01.2015 р.); Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка № 01 від 26.01.2015 р.); Вінницького національного аграрного університету (довідка № 12-48-80 від 20.01.2015 р.); а також у практику роботи вищої і середньої ланки працівників Могилів-Подільського консервного заводу (довідка № 121 від 11.02.2015 р.); Вінницької механізованої колони «Київсьільенерго»; Приватного підприємства «Королівський смак плюс»; Вінницького заводу «БУДМАШ».

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися на конгресах, міжнародних науково-практичних конференціях, круглих столах. Серед них: звітна наукова конференція викладачів та студентів Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (Вінниця, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014); регіональна науково-практична конференція «Екологія надійної особистості: фізіологічні, соціально-психологічні, педагогічні та етико-правові аспекти» (Вінниця, 2012); міжнародні конференції: Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні проблеми становлення фахівців в умовах соціальних трансформацій» (Київ, 2010); II Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (Київ, 2010); VI, VIII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології» (Київ, 2010, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Діалог суб'єктів навчально-виховного процесу як засіб розвитку обдарованої молоді» (Вінниця, 2010); VII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології: розвиток психологічної теорії і практики в умовах екологічних і соціотехнічних перетворень» (Київ, 2011); Всеукраїнська наукова конференція «Треті сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2012); VI Міжнародна науково-практична конференція «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Київ, 2012); VII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна психологія в економіці, політиці та соціальній сфері»; IX Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології: рекреаційні та урбанізаційні тенденції регіонального розвитку» (Севастополь, 2013); X Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології: проектування розвитку природного середовища в урбанізованому суспільстві» (Мукачеве, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Психологія і педагогіка в XXI столітті. Нариси наукового розвитку» (Новосибірськ, 2014).

Кандидатську дисертацію на тему «**Соціально-психологічні умови формування еколого-економічної культури підприємця**» було захищено у 2006 році. Положення та висновки кандидатської дисертації у докторській дисертації не використовувалися.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладено у 34 наукових працях. Із них: 1 монографія (одноосібна), 23 статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, з яких 5 – одноосібні статті у

виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз; 10 статей в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура й обсяг дисертації зумовлюється логікою дослідження. Робота складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел (540 найменувань, з них – 53 іноземними мовами) та 12 додатків на 36 сторінках (окремою книгою). Повний обсяг дисертації становить 499 сторінок, з них 413 сторінок – основний обсяг. Робота містить 12 таблиць на 9 сторінках та 16 рисунків на 15 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** розкрито стан і зміст проблеми, що розглядається, обґрунтовано актуальність теми дослідження, висунуто основну та додаткові гіпотези дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, сформульовано наукову новизну, теоретичну та практичну значущість отриманих результатів дослідження, надано інформацію про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі «Теоретико-методологічний аналіз проблеми формування і розвитку підприємницької діяльності»** здійснено аналіз підходів до проблеми формування та розвитку феномену підприємницької діяльності як цілісного психологічного явища, яке визначається особливою новаторською формою професійної поведінки, в основі якої лежить постійний пошук нових можливостей та ресурсів.

Підприємницька діяльність – це інноваційна форма професійної діяльності, що заснована на ідеології, системі правил і норм бізнесу, а також на розвиненому соціальному контролі за їх виконанням.

Проблеми підприємництва мають комплексний характер і розглядаються у межах філософії, соціології, екології, економіки і психології. Філософський аспект підприємницької діяльності представлено у роботах А. Герасимчук, М. Вебера, М. Дряхлова, Г. Зімеля, В. Зомбарта, Х. Йонаса, К. Маркса, Б. Ролліна, А. Сміта, З. Тимошенко, П. Шихірева. Науковці обґрунтовують ринкову необхідність, економічну доцільність і багатогранність прояву потенціалу підприємництва. Вони пов'язують цей вид економічної діяльності переважно з виконанням функцій інноваційного, інформаційного, винахідницького, комерційного, ризикового, ресурсного та організаційного характеру.

Соціологічні аспекти підприємництва представлено у працях Б. Адамова, Г. Губерної, В. Лобаса, А. Поважного, О. Сандакова, О. Черниш. Вчені розглядають питання щодо формування підприємницького середовища, державних програм його підтримки, досліджують окремі фактори сприяння його розвитку. Екологічний аспект репрезентований в роботах В. Борисова, О. Васюти, Л. Мельник, С. Подолинського, А. Садекова, В. Трегобчук, В. Шевчук. Науковці вивчають питання підприємництва в розрізі еколого-інноваційної проблематики та зв'язку еколого-економічної діяльності людей із природно-космічними процесами. Що стосується сучасного економічного підходу, то тут підприємництво розглядається як багатоаспектне явище з урахуванням різних факторів його розвитку (В. Борисова,

З. Варналій, В. Вернадський, І. Ганечко, С. Покропивний, Л. Романов та ін.).

Аналіз психологічної літератури свідчить, що окремі аспекти підприємницької діяльності є предметом уваги багатьох дослідників (О. Дейнека, В. Москаленко, Ю. Пачковський, Ю. Сливницький та ін.). Чимало досліджень присвячено висвітленню психологічних характеристик підприємців (В. Позняков, Є. Філінков, А. Шорохов), психологічним чинникам успішності підприємницької діяльності (Т. Корнілов, Ю. Швалб, І. Ромазан та ін.), проблемам підвищення ефективності підприємницької діяльності (Л. Карамушка, О. Креденцер, С. Максименко, О. Філь).

Методологічний аналіз поняття «підприємництво» показав, що це базовий механізм розвитку всієї системи ринкових відносин, який включає динамічний вид трудової орієнтації діяльності підприємливої особистості, змістом якої є автономне прийняття та здійснення рішень щодо пошуку та використання нових можливостей ринку в умовах особистого ризику. Підприємницька діяльність являє собою «психологічно динамічну структуру» (ціль-мотив-спосіб-результат), основними психологічними атрибутами якої є ініціативність, активність, свідомість, вмотивованість, суб'єктивність та адаптивність суб'єктів підприємництва. Підприємницька діяльність є особливим творчим різновидом економічної діяльності і поведінки людини, керованої у своїй діловій активності особистими вигодами з врахуванням реальних стратегічних цілей конструктивного розвитку та взаємодії усіх сфер суспільного життя. Цей особливий вид економічної діяльності є базовим механізмом розвитку всієї системи ринкових та суспільних відносин.

Разом із тим, теоретико-методологічний аналіз праць, присвячених проблемам підприємницької діяльності, показав, що гармонійне поєднання у ній сукупності функціонально-інструментальних аспектів з соціальними та особистісно-психологічними сприяє самореалізації суб'єкта діяльності та його творчій перебудові. Інститут підприємництва є важливою сферою соціальної реалізації професіонала як суб'єкта, що включений у систему відносин «людина (підприємець)-підприємництво-суспільство». В даному контексті запропонована система несе потрійне навантаження, оскільки в ній акумульовано: ідентичність (в єдину систему людина, професія і суспільство перетворюються лише внаслідок виникнення ідентифікаційних зв'язків між ними), соціальність (додавання «суспільства» в традиційну дослідницьку діаду «людина-професія» автоматично робить вказану вище тріаду соціально-орієнтованою), історичність (у підприємницькій діяльності поняття підприємництво та людина є відмінними в різні періоди свого існування). Зміст вказаних зв'язків відображено на рис. 1.

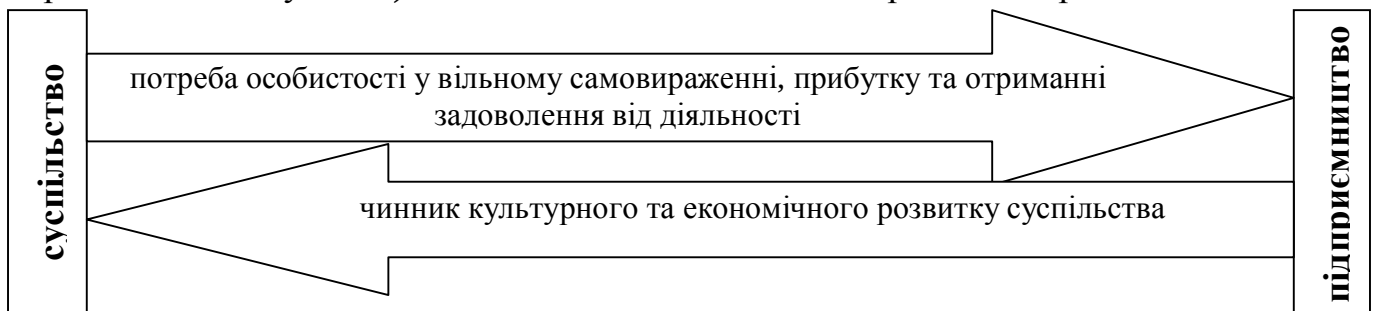

Рис. 1. Модель зв'язків у системі «суспільство – людина – підприємництво»

Порушення зв'язків у системі «людина-підприємництво» провокує зниження соціально сприйнятливості рівня інноваційності у професійних практиках. Порушення зв'язків «підприємець-суспільство» призводить до збільшення кількості протиріч між значенням і змістом підприємницької діяльності в сучасному суспільстві. При порушенні зв'язків «підприємництво-суспільство» знижується поріг моральних заборон. У результаті порушення координуючої функції підприємця-фахівця, як «ядра» системи «людина-підприємництво-суспільство», знижується ефективність оцінки соціальних наслідків прийнятих рішень, а системний дисбаланс підсилює неадекватні внутрішньо-професійні уявлення про взаємозв'язок фахівця і суспільства.

Розвиток інституту підприємництва, з одного боку, залежить від суспільства, з іншого – обумовлений суб'єктивними характеристиками його представників. Детермінантами, які впливають на результати розвитку інституту підприємництва, виступають взаємопов'язані та взаємообумовлені об'єктивні та суб'єктивні фактори. Об'єктивні фактори визначаються умовами, в яких розвивається підприємництво, а також наслідками, які цей розвиток викликає. Дана група факторів є суто зовнішньою стосовно діючого суб'єкта. У часовому вимірі об'єктивні фактори передують діям суб'єкта і сприймаються ним як об'єктивна реальність, яку необхідно надалі брати до уваги.

Друга група факторів безпосередньо пов'язана з суб'єктом підприємницької діяльності. Їх ситуативність обумовлена особливостями перебігу функціонально-емоційних станів індивіда, його психологічною готовністю діяти певним чином, досвідом. Основним суб'єктивним фактором виступає особистісний психологічний потенціал представників підприємництва. При цьому їхні суб'єктивні прояви виступають як суб'єктивно-соціальні та суб'єктивно-індивідуальні характеристики. До перших відносяться мотиви, які визначають ціль розвитку підприємницької діяльності, способи її досягнення та соціально-пізнавальні стереотипи. До других відносяться особистісні характеристики представників підприємництва. У своєму поєднанні обидві групи факторів формують об'єктивно-ситуативний контур регулювання підприємницької поведінки.

Сучасна підприємницька діяльність являє собою складне утворення, яке складається з комплексу взаємопов'язаних та інколи суперечливих сил, дій, тенденцій та мотивів. Визначення механізмів і факторів, що здійснюють регулюючий вплив на діяльність і поведінку сучасного суб'єкта підприємницької діяльності, здійснюється через мотиваційний механізм.

Розглядаючи формування мотиваційного механізму в підприємницькій поведінці, слід брати до уваги три основні мотивуючі ситуації у контексті виконуваної діяльності: ситуацію «залучення у підприємництво», ситуацію «вибору інноваційного напрямку підприємницької діяльності», ситуацію «безпосередньої реалізації підприємницької діяльності». Ситуація «залучення у підприємництво» передбачає визначення тих спонукальних причин, які змушують людину займатися підприємництвом. Вона, на відміну від інших ситуацій, найбільшою мірою знаходиться у центрі уваги, що зумовлено пошуком першопричин до підприємницьких дій і тих факторів, які обумовлюють вибір підприємництва як

стратегії життєдіяльності. Всю сукупність мотивів, пов'язаних з регулюванням поведінки потенційного підприємця у даній ситуації, можна розділити на такі три групи: мотиви, спрямовані на отримання певних матеріальних благ; мотиви, пов'язані, передусім, з оцінкою зовнішніх обставин; мотиви суспільного характеру, орієнтовані на усвідомлення підприємцем необхідності принести користь суспільству, а також готовність нести відповідальність за наслідки своїх дій та вчинків. Стосовно другої ситуації – «вибору інноваційного напрямку підприємницької діяльності», то її формують мотиви, спрямовані на задоволення потреби у самоактуалізації та самореалізації; мотиви оцінки своїх можливостей та оцінки перспектив розвитку діяльності в обраній сфері підприємництва. Третя ситуація – «безпосередня реалізація підприємницької діяльності» – визначається змістом виконуваних дій, а також взаємодією підприємця з зовнішнім середовищем. У загальних рисах вона передбачає присутність мотивів, що регулюючим чином впливають на організацію: діяльності самого підприємця, спільної підприємницької діяльності, зв'язків із зовнішнім середовищем (див. рис. 2).

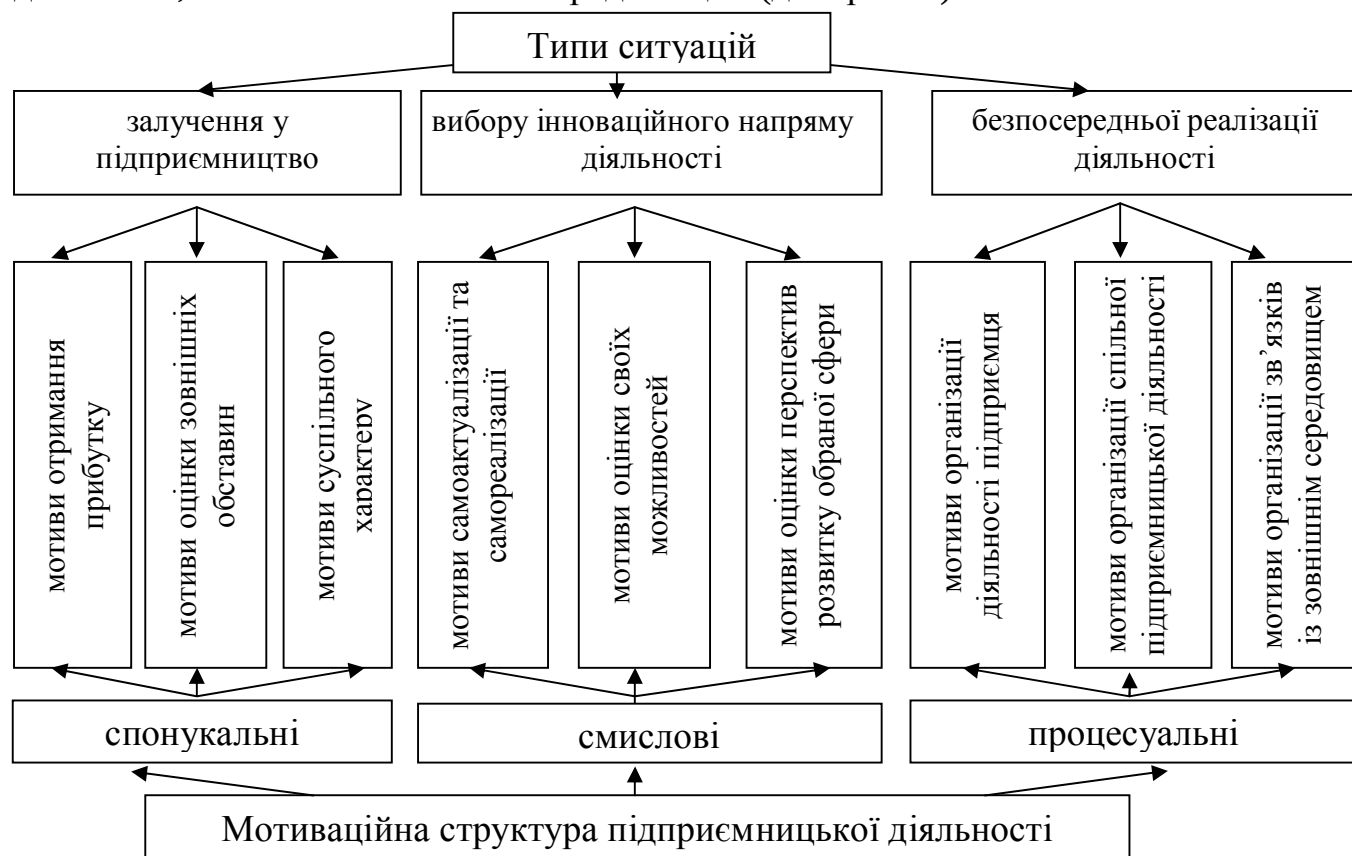

Рис. 2. Модель взаємозв'язку ситуацій підприємництва та мотиваційної структури підприємницької діяльності

Отже, гармонійне поєднання у підприємницькій діяльності сукупності функціонально-інструментальних аспектів із соціальними та особистісно-психологічними, з одного боку, сприятиме відкриттю все нових і нових можливостей самореалізації суб'єкта діяльності та його творчій перебудові, а з іншого – забезпечуватиме повноцінне функціонування як суспільства загалом, так і

окремих соціальних інститутів, таких як сім'я, школа, держава, релігія та інших.

У другому розділі *«Екологічна орієнтація у сучасному способі життя як засада екологізації підприємництва»* здійснено аналіз передумов виникнення екологічної орієнтації як важливого чинника та необхідної умови подальшого економічного розвитку суспільства.

Набутий суспільний досвід свідчить про те, що вирішення сучасних екологічних проблем виявляється не поза людиною, не в її наукових і технічних досягненнях, а в ній самій. Без глобальної психологічної перебудови відносин в системі «людина – природа» всі заходи економічного, екологічного, науково-технічного характеру будуть мати лише обмежений характер і не зможуть стати серйозним підґрунтям на шляху подолання екологічної катастрофи.

Базові світоглядні ідеї шляхів пошуку гармонізації відносин у системі «людина-природа» сформувалися завдяки таким вченим, як Г. Бокль, Т. Кампанелла, Т. Мор, Е. Реклю, Ш. Фур'є, Р. Челлен. Важливий теоретичний контекст для дослідження взаємин людини і природи становлять праці А. Швайцера, О. Леопольда, П. Тейяра де Шардена, Е. Вілсона, С. Келерта, Г. Йонаса. Проблеми взаємовідносин людини і природи в контексті майбутнього розвитку цивілізації також досліджували представники технооптимістичної течії: Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Б. Фулер, Р. Фолк та ін. Якісним стрибком у розвитку уявлень про взаємодію людського суспільства і природи стали роботи великого українського вченого, засновника вчення про біосферу та ноосферу В. Вернадського. Цій проблемі присвячено велику кількість досліджень вітчизняних науковців, зокрема О. Верніка, А. Львовичкіної, І. Кряж, О. Рудоміно-Дусятської, В. Скребця, Ю. Швалба.

На сучасному етапі розвитку суспільства навколишнє середовище найчастіше розглядається як «об'єкт колективного користування», властивості якого багато в чому залежать від техногенного впливу суспільства, від обсягів, інтенсивності та токсичності вироблених забруднень. Сьогодні зміст поняття екологічної моралі й етики виходить далеко за межі суто інтуїтивного характеру, охоплюючи високу компетентність у сфері передбачення екологічних наслідків людської діяльності. Пріоритет корисності над екологічною шкодою – це одна з найнебезпечніших помилок суспільного життя. Тому зміна пріоритетів загальнолюдських цінностей – одне з найважливіших завдань сучасності.

Стратегічний напрям вирішення проблеми розвитку екологічної життєдіяльності спонукає до впровадження екологічних інноваційних технологій, потребує трансформування всіх сфер професійної діяльності в напрямі екологізації, розвитку творчого екологічного мислення й активної самостійної екологічної діяльності особистості професіонала. У зв'язку з цим, зростає значення еколого-інноваційного спрямування підприємницької діяльності, що передбачає створення і впровадження різних видів екологічних нововведень, які спричинять зміни як у підприємницькому процесі загалом, так і в особистості підприємця зокрема. Успішність інноваційної, екологічно орієнтованої діяльності передбачає, що суб'єкт діяльності усвідомлює практичну значущість різних інновацій у системі взаємодії «людина-природа» як на професійному, так і на особистісному рівнях.

Розроблена нами концепція розвитку екологічної орієнтації в сучасному способі життя суб'єктів підприємницької діяльності ґрунтується на цінності екологічно інноваційної підприємницької діяльності; передбачає змінювання старих суспільно-підприємницьких норм; орієнтує на привабливість еколого-економічної діяльності. Основними передумовами створення такої інноваційності є: розуміння того, що людина колись жила в гармонії з природою, не протиставляючи себе природі і не намагаючись її підкорити; усвідомлення того, що екологічна криза – це очевидний факт, суворая реальність сучасного світу; відкриття екологічних законів; з'ясування витоків екологічної кризи.

Екологічна орієнтація у сфері підприємницької діяльності визначається чотирма чинниками: особистісними ціннісними орієнтаціями суб'єктів підприємництва; підвищеним споживацьким попитом на екологічні товари та послуги; суспільною підтримкою підприємницьких ініціатив, які не одразу можуть стати прибутковими; суспільною системою обмежень та екологічного контролю за підприємницькою діяльністю. Дану орієнтацію необхідно розуміти як динамічний інноваційний процес екологічного перетворення і саморозвитку особистості підприємця: специфічний сплав раціонального й емоційного; систематизованого й безсистемного в системі відносин «підприємець-довкілля».

Виходячи із положень, окреслених вище, ми запропонували структурну модель розвитку екологічної орієнтації в сучасному способі життя суб'єктів підприємницької діяльності (рис. 3).

Рис. 3. Структурна модель розвитку екологічної орієнтації в сучасному способі життя суб'єктів підприємницької діяльності

Особливого значення в структурній моделі розвитку екологічної орієнтації набуває особистість суб'єкта підприємницької діяльності. Екологічне перетворення

особистості підприємця у сфері професійної діяльності передбачає формування та розвиток екологічно-орієнтованої свідомості; екологічно-орієнтованого світогляду; екологічно-орієнтованих цінностей; екологічної культури; екологічних знань та екологічної діяльності.

Отже, підприємець буде виступати суб'єктом екологічно орієнтованої інноваційної діяльності лише у разі згоди на такі інноваційні зміни, які орієнтовані на сучасну екологічну логіку. Найважливішою умовою успішності екологічно орієнтованої інноваційної діяльності є психологічна готовність фахівців до прийняття системного екологічного нововведення та побудови на цій основі власної моделі екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Особливо важливо зрозуміти це зараз, коли ще можливо відвернути екологічну небезпеку та переорієнтувати масову свідомість на дієву екофіліїність.

У третьому розділі *«Аналіз психологічної моделі екологічно орієнтованої підприємницької діяльності»* викладено теоретико-методологічні засади побудови авторської моделі підприємницької діяльності, а також ролі та місця в ній екологічної складової; розкрито багатоаспектність цільових установок, які використовуються у побудові даної моделі, та акцентовано увагу на відчуженні як психологічному феномені захисту підприємця від наслідків впливу власної діяльності на навколишнє середовище.

Проблему формування моделі екологічно орієнтованої підприємницької діяльності розглянуто у площині процесу, який передбачає побудову власного та унікального еколого-економічного сенсу буття, системи екологічних цінностей і економічних цілей, реалізація яких дозволить зробити життя суб'єктів підприємництва ефективнішим та успішнішим. Особистісна еколого-економічна унікальність суб'єктів підприємництва має включати набір підприємницьких інноваційно-проекційних дій, вибудованих у певній послідовності, закладених на підсвідомий рівень, що використовуються автоматично для досягнення конкретних еколого-економічних цілей.

Однак, досить часто у гонитві за концепціями сучасної підприємницької діяльності, новітніми ідеалами у сфері підприємництва, формами та змістом підприємницької діяльності, специфікою взаємодії в системі «підприємець-навколишнє середовище» підприємець втрачає власну особистісну унікальність. В таких умовах підприємець, як до багатьох з перерахованих вище явищ, так і до власної підприємницької діяльності перебуває в стані відчуження. Відчуження у сфері підприємницької діяльності являє собою процес і результат перетворення продуктів підприємницької діяльності, властивостей, якостей і прагнень суб'єктів підприємництва на щось незалежне від них, таке, що панує над ними; спотворення в свідомості суб'єктів підприємницької діяльності їхніх реальних життєвих відносин у системі «людина-навколишнє середовище».

Екологічне відчуження проявляється як почуття безсилля перед повсякденними еколого-економічними проблемами, відчуття безглуздя; відокремлення і розрив з навколишнім середовищем, випадання з соціальних зв'язків. Багатовимірною концепцією психолого-екологічної відчуженості включає в себе п'ять вимірів: відчуття безсилля («від моїх вчинків нічого не залежить»); відчуття безглуздя («не зрозуміло, у що вірити»); відсутність норм («аномія»); почуття ізоляції («ізоляція від цінностей і суспільства»); почуття чужості всьому («втрачається сенс праці, задоволення від роботи»). Відношення відчуженого суб'єкта підприємництва до навколишнього середовища характеризується такими

рисами: світ сприймається як застиглий, схематичний; низький рівень знань про особливості екологічної системи; немає інтересу до інтелектуальних еколого-економічних видів діяльності; віра у надприродні сили, долю; недостатньо розвинене логічне мислення; нав'язливі стани і ригідність; схильність засмучуватися, високий рівень страхів; байдужість до групової поведінки.

Подолання суб'єктами підприємництва відчужених форм поведінки та процес моделювання власної еколого-економічної життєдіяльності являють собою пошук та прояв особистісної унікальності і мають включати декілька етапів: усвідомлення потреби в еколого-економічній діяльності; пошук та оцінку еколого-економічної інформації; прийняття рішення щодо виробництва екологічних товарів чи надання екологічних послуг; оцінку правильності еколого-економічного вибору. Становлення моделі екологічної орієнтації підприємницької діяльності залежить від ступеня економічної привабливості екологічного підприємництва, детермінованої споживчим попитом населення, та ступеня усвідомлення підприємцем власної відповідальності за екологічні наслідки бізнесу, обумовленого специфікою особистісно-професійної орієнтації підприємця. Особистісно-професійну орієнтацію підприємця можна визначити через три основні системи координат. Перша вісь координат позначає місце підприємницької стратегії на осі «інноваційність» та «консервативність». Орієнтації на «інноваційність» відповідає толерантність до невизначеності, яка проявляється у високому рівні усвідомлення необхідності виникнення та існування інноваційно орієнтованої підприємницької діяльності і готовності реагувати на динамічність зовнішніх факторів певним чином. Для підприємців з орієнтацією на «стабільність» властиві низька толерантність до невизначеності, яка проявляється в неготовності динамічно змінювати поведінку й установки при зміні зовнішніх факторів. Друга вісь координат окреслюється ступенем інтенсивності підприємницької діяльності, що визначається рівнем активності та пасивності суб'єктів підприємництва. Третя вісь координат визначає можливі засоби досягнення цілей. На одному її полюсі розташовується прагматизм, на іншому – система суспільних санкцій та особистісний самоконтроль. Якщо говорити про особистісну професійну орієнтацію сучасного підприємця, то вона має бути зміщена по даних осях у сферу інноваційності, прагматизму і активності (рис.4).

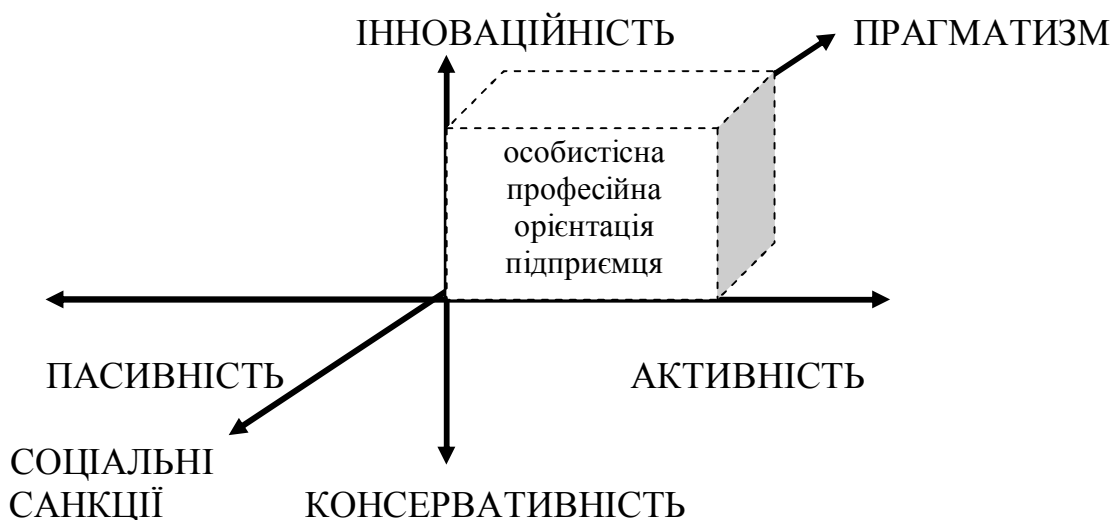

Рис. 4. Тривимірна сітка координат, що визначає специфіку особистісної професійної орієнтації сучасного підприємця

Екологічно-орієнтована модель підприємницької діяльності має формуватись за певним алгоритмом: від екологічних цілей нації, суспільства, до повсякденних проявів екологічності самим підприємцем, що детерміновані суспільними цінностями вже неусвідомлено, на рівні установок, сталих патернів поведінки, усталених суспільних стереотипів.

Основний акцент має бути зроблений на системному підході, де визначається співвідношення компонентів, що роблять екологічно орієнтовану модель підприємницької діяльності успішною та продуктивною. Базовими компонентами в моделі сучасної екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності є еколого-відповідний споживчий попит, еколого-економічне проектування інноваційної бізнес-ідеї, утвердження екологічного сенсу підприємництва як сфери особистісно-психологічної та суспільної відповідальності підприємця (рис. 5).

Рис. 5. Теоретична модель сучасної екологічно орієнтованої підприємницької діяльності

З рисунку 5 видно, що модель сучасної екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності складається з трьох підсистем, які можна зобразити за допомогою концентричних кіл. Кожен компонент у системі екологічно орієнтованої моделі підприємницької діяльності являє собою складну підсистему, що має в певній мірі самостійне та важливе значення. Основними напрямками створення екологічно орієнтованої основи підприємницької діяльності є: зміна технологічних рішень на виробництві, кооперування різних виробництв з метою створення замкнутих циклів, ресурсозберігаючі і маловідходні технології, безвідходні технології, технології утилізації відходів, технології очищення, екологічно чисті продукти.

На екологічно орієнтовану підприємницьку діяльність суттєво впливає утвердження екологічного сенсу підприємництва як сфери соціально-психологічної та суспільної відповідальності особистості підприємця. Даний компонент заохочує

суб'єкта підприємницької діяльності враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на інших людей, громади та навколишнє середовище в усіх аспектах. Екологічна відповідальність повинна бути не лише атрибутом, що забезпечує відповідний імідж підприємства, а й стати життєвою філософією для суб'єкта підприємницької діяльності.

Формування екологічного ставлення підприємців до довкілля є можливим за рахунок набуття екологічних знань та розвитку екологічного мислення; розвитку екологічних навичок та звичок; достатньої розробленості еколого-економічних обов'язків; рівня екологічних переконань. Принципове значення у процесі розгляду екологічного сенсу підприємництва у психології має положення про те, що ставлення суб'єктів підприємництва до природи набуває рис відповідального тільки за умови всебічного безперервного екологічного виховання особистості підприємця та набуття ним власної родової сутності і цілісних уявлень про себе. Екологічна відповідальність суб'єктів підприємництва є універсальною формою зв'язку і взаємозалежності особистості підприємця та суспільства.

Особливе місце в моделі сучасної екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності займає еколого-економічне проектування бізнес-ідеї. Проектування бізнес-ідеї актуалізує проблему еколого-економічного пізнання та усвідомлення, активізує еколого-економічну діяльність підприємців, орієнтує їх на еколого-професійні цінності сучасного суспільства, прищеплює почуття самоповаги за власну професійну діяльність. Таким чином, еколого-економічне проектування являє собою побудову потенційно можливого простору різноманітних еколого-економічних діяльностей: еколого-економічний задум – еколого-економічна реалізація – еколого-економічна рефлексія (наслідок).

Досягнення екологічної орієнтації у сфері підприємницької діяльності є можливим за рахунок екологічного спрямування багатоманітності ділових інтересів, посилення споживчо-екологічних позицій, формування екологічного іміджу підприємства на принципах партнерського екологічного маркетингу при одночасному підвищенні якості виробленої продукції та екологічної безпеки. Багатоманітність ділових інтересів суб'єктів підприємницької діяльності обумовлює і багатоаспектність цільових установок, які використовуються ними у побудові власної моделі екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

Запропонована модель сучасної екологічно орієнтованої підприємницької діяльності базується на визнанні суб'єктності підприємця, головною ознакою якої є діяльнісна самосвідомість, тобто розуміння своєї власної ініціативи як суб'єктивно можливої і особистісно значущої основи власного існування. Важливим критерієм суб'єктності є спроможність підприємця до побудови власної моделі професійного самовизначення, тобто наявність особистісної системи орієнтування, внутрішніх стимулів ділової, соціальної та трудової активності. Еколого-професійне самовизначення підприємця є складним психологічним процесом, який передбачає перебудову професійної свідомості, принаймні за 6-ма компонентами:

- відхід від суспільно прийнятих економічних норм та стереотипів (компонент еколого-економічних цінностей);
- особлива чутливість до змін (компонент еколого-економічної ініціативи);

- прийняття на себе відповідальності за можливі невдачі і поразки, готовність ризикувати (компонент еколого-економічного ризику);
- сприяння реалізації і використання нових технологій шляхом впровадження у виробництво винаходів та інновацій (компонент еколого-економічного новаторства);
- самостійність судження при прийнятті важливих рішень (компонент еколого-економічної свободи);
- спрямованість на діяльне перетворення навколишнього світу (компонент еколого-економічної активності).

Розвиток екологічно орієнтованої підприємницької діяльності залежить не лише від еколого-економічної сформованості особи підприємця, рівня її еколого-економічної соціалізації, підприємницької еколого-економічної культури, а й від сприятливих умов створення нового еколого-економічного середовища; перспектив зміни існуючих норм та стереотипів в сфері економічної діяльності; спроможності визначення шляхів привабливості екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Екологічно орієнтована підприємницька діяльність має індивідуальний характер, де особистісна позиція суб'єкта підприємницької діяльності виступає ядром структурної організації психологічної готовності до екологічно орієнтованої інноваційної діяльності і проявляється у формах вільного екологічно спрямованого волевиявлення підприємця, на протилежність діям, що відбуваються під тиском чинників соціального примусу. Відповідно, виникає задача обґрунтування та пошуку можливостей розвитку індивідуальної, екологічно орієнтованої позиції суб'єкта підприємництва.

Концептуальна модель розвитку підприємницької діяльності передбачає привабливість екологічно орієнтованої діяльності, її реалістичність та задоволеність нею (економічну вигоду за рахунок екологічної ініціативи, пропозиції та відповідальності), і включає:

- екологічне мислення, яке пов'язане з виділенням та оцінкою життєво важливих цілей і цінностей;
- аналітичну здатність до пошуку нових сфер підприємницької діяльності: концептуальна ідея; вивчення конкретних програм, які підтримуються державними органами влади: звільнення екологічно чистих підприємств від податків; жорсткість штрафних санкцій; впровадження системи екоменеджменту; введення екологічного паспорту; екологічна сертифікація і маркування тощо;
- усвідомлення структури сучасного попиту: екологічно чиста продукція та екологічно безпечні послуги.

Встановлення єдності підприємницької діяльності та екологічно орієнтованої свідомості призводить до становлення індивідуального стилю діяльності, який включає в себе три психологічні компоненти: когнітивний (Я-концепція підприємця як системотвірної основи індивідуального функціонування у сфері підприємництва); мотиваційний (індивідуальна модель еколого-економічної поведінки, що наповнює певним змістом систему мотивації досягнення та визначається уявленням підприємця про цілі досягнення успіху) та поведінковий (реалізація особистісних характеристик у професійній діяльності) (див. рис. 6).

Рис. 6. Концептуальна модель розвитку індивідуального стилю діяльності

Отже, підприємницька діяльність як одна із форм прояву суспільних відносин має сприяти не лише підвищенню матеріального та духовного потенціалу суспільства, але і створювати сприятливий ґрунт для практичної реалізації низки екологічних ідей та ряду екологічних проєктів. Тому сьогодні, у підприємницькій діяльності дуже високо цінується еколого-творчий потенціал людини, прагнення до еколого-професійної самореалізації та еколого-професійного самоствердження.

У четвертому розділі *«Організаційні засади та методичний апарат емпіричного дослідження індивідуального стилю підприємницької діяльності»* окреслено загальнометодологічні принципи, вимоги та основу дослідження екологічно орієнтованої підприємницької діяльності; описано методи об'єктивної психодіагностики підприємця як суб'єкта екологічно орієнтованої підприємницької діяльності; дано характеристику вибірки контингенту досліджуваних підприємців та визначено етапи дослідження: вивчено особистісні стимули нині діючих суб'єктів підприємництва до професійної діяльності за допомогою глибинного інтерв'ю, дослідження особливостей професійних пріоритетів майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності за допомогою фокус-групи, вивчення стилів реагування на привабливість екологічно орієнтованої підприємницької діяльності та діагностики функціонально-сміслових характеристик «Я-концепції», що відповідають підприємцям з різними рівнями показника інноваційності.

У нашому дослідженні ми спирались на загальнометодологічні принципи, чинні, зокрема, й у сфері екологічних досліджень, а саме: принцип детермінізму, принцип розвитку, принцип відображення, принцип єдності свідомості та діяльності, принцип історизму, принцип системності, принцип гуманізму та принцип зворотного зв'язку. Провідним серед цих принципів є принцип екологічності, який полягає у тому, що основним практичним завданням дослідження проблеми екологічно орієнтованої підприємницької діяльності є сприяння створенню стабільної екосистеми «підприємець – природне середовище», що здатна до саморозвитку. Найвищим рівнем екологічності буде така діяльність

суб'єктів підприємництва, яка, завдяки розвитку елементів довкілля, створює середовище власного розвитку.

В психологічних дослідженнях індивідуального, екологічно орієнтованого стилю підприємницької діяльності ми дотримувались наступних вимог: екологічно орієнтовану підприємницьку діяльність ми вивчали з позиції її розвитку, взаємозв'язку і взаємозалежності з іншими психологічними явищами; методи психологічного дослідження екологічно орієнтованої підприємницької діяльності були підібрані у відповідності до предмету дослідження, передбачали розкриття суттєвих, а не випадкових, другорядних особливостей функціонування та розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

Відповідно до перерахованих вище аспектів нами підібрано, створено і використано низку діагностичних методик, серед яких: проективна методика вільних описів у варіанті самоопису; методики, спрямовані на діагностику кількісного визначення самоефективності суб'єктів підприємницької діяльності («Діагностика самоефективності» Дж. Маддукс, М. Шеєр (модифікація А. Бояринцевої під керівництвом Л. Кричевського), тест-опитувальник «Шкала самоефективності» Р. Шварцер, М. Єрусалим); методика діагностики відповідальності суб'єктів підприємництва за власні вчинки і власне життя («Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттер); опитувальник, спрямований на дослідження якості життя суб'єктів підприємницької діяльності (Н. Фетискина «Інтегральна оцінка якості життя»); методика ціннісних орієнтацій М. Рокича (з додатковим введенням екологічних цінностей, а саме термінальної екологічної цінності: «Гармонія з природою» (досягнення духовної і фізичної єдності з зовнішнім світом) та інструментальної екологічної цінності: «Екологічність» (любов до природи, здатність відчувати і розуміти навколишній світ, турбота про рослини і тварин)); методика дослідження рівня самоактуалізації (САТ); опитувальник, спрямований на діагностику когнітивної складової в структурі діяльності суб'єктів підприємництва (опитувальник «Когнітивний стиль»); блок психодіагностичних методик, що дозволяють отримати картину характеру ставлення до природи суб'єктів підприємництва («Екологічна психодіагностика» С. Дерябо, В. Ясвін; вербальна асоціативна методика «Езоп»; діагностики провідної діяльності, пов'язаної зі світом природи, «Альтернатива»; експрес-методика діагностики домінантного ставлення до природи «Домінанта»). Крім того, нами було створено та апробовано опитувальник «Стилi реагування підприємців на привабливість екологічно орієнтованої діяльності», адже саме стиль є посередником між особистістю і середовищем та одним із найважливіших механізмів пристосування людини до будь-якого виду діяльності.

Вибір адекватних та взаємодоповнюючих методів діагностики забезпечив можливість проведення пілотажного і констатувального досліджень, мета яких полягала, по-перше, у вивченні ступеня наявності та виразності екологічної складової у суб'єктів підприємництва залежно від специфіки сфери діяльності; по-друге, в отриманні нових теоретичних і емпіричних даних про особливості побудови та зміни екологічної самосвідомості суб'єктів підприємства у процесі професіоналізації; по-третє, у дослідженні багаторівневої детермінації

психологічної готовності до екологічно орієнтованої підприємницької діяльності; по-четверте, у встановленні факторів, що детермінують розвиток екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Дослідження проводилося на базі спілки «Союз підприємців Вінницької області», Вінницького національного аграрного університету, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. На різних етапах у дослідженні взяли участь 323 особи, як нині діючі суб'єкти підприємницької діяльності, так і потенційні майбутні підприємці. Серед нині діючих суб'єктів підприємництва 13% становили представники матеріального виробництва, 25% – нематеріального виробництва, 20% – представники посередницьких підприємств та 42% – представники підприємств сфери обслуговування. Формувальний експеримент проводився у 3 групах нині діючих суб'єктів підприємництва (з них – 18,7% жінки і 81,3% – чоловіки) та у 4 групах студентів економічного профілю професійного навчання (з них – 30,8% дівчата і 69,2% – юнаки). Контрольними групами виступили підприємці, що входять до спілки «Союз підприємців Вінницької області» та 6 груп студентів економічного профілю навчання.

Підсумовуючи опрацьоване в дисертації, варто наголосити, що головним завданням експериментального дослідження, що впливає з описаних принципів, вимог, методів, характеристики контингенту досліджуваних є визначення єдності економічної привабливості екологічного підприємництва та власної відповідальності суб'єктів підприємництва за екологічні наслідки бізнесу.

У п'ятому розділі *«Екологічні орієнтації суб'єктів підприємництва в контексті їх професійної діяльності»* описано результати констатувального емпіричного дослідження, спрямованого на визначення особистісних мотивів суб'єктів підприємництва, вивчення стилів реагування на привабливість екологічно орієнтованої підприємницької діяльності, діагностування функціонально-смыслових характеристик «Я-концепції» підприємця та встановлення показника екологічної інноваційності у сфері підприємницької діяльності.

Констатувальне дослідження за допомогою глибинного інтерв'ю дало можливість оцінити ставлення суб'єктів підприємництва до професійної діяльності, а також до проблем взаємодії у системі «підприємець-природне середовище». Аналіз глибинного інтерв'ю показав, що – для переважної більшості респондентів (91,3%), їхня підприємницька діяльність – це процес безперервного пошуку змін в потребах і попиті кінцевого споживача на продукцію та послуги, задоволення цих потреб шляхом організації виробництва, збуту, менеджменту, маркетингу, логістики. Дані суб'єкти підприємництва у своїй професійній діяльності орієнтовані на постійне впровадження інновацій, очікування результатів від впровадження інновацій та отримання в якості винагороди за власну діяльність прибутку. 86,2% респондентів у своєму розумінні специфіки підприємницької діяльності акцент роблять не на максимальному прибутку, а на споживачеві, на його потребах, задоволення яких завдяки високому рівню організації підприємництва і може принести максимальний прибуток. Підприємництво, на думку респондентів (97,6%), це стиль господарювання, якому притаманні новаторство, постійна ініціативність,

орієнтація на нововведення у процесах виробництва, маркетингу, розподілу і споживання товарів та послуг. Підприємницька діяльність, як стверджує 94,4% респондентів, не може бути репродуктивною діяльністю, тобто вона не передбачає організацію із року в рік одного і того ж виробництва, збуту, розподілу чи іншої діяльності в межах апробованих технологій, норм і правил.

Результати опитування показують, що трійку провідних мотивів вибору підприємницької діяльності займають мотиви досягнення самоактуалізації і самореалізації (32,3%), мотиви отримання прибутку (27,6%) та мотиви оцінки своїх можливостей (21,4%). Мотиви оцінки зовнішніх обставин та організації зв'язків із зовнішнім середовищем представлені на значно нижчому рівні (18,7%). Однак, щоб забезпечити реальність втілення в життя будь-якого з перелічених мотивів, всі респонденти (100%) вбачають необхідним відповідний фінансовий дохід. Значну незалежність у своїх вчинках та діях, прагнення керуватися в житті і професійній діяльності власними цілями, переконаннями, установками і принципами, не відкидаючи при цьому погляди суспільства в цілому та споживачів зокрема, проявляють 77,6% суб'єктів підприємницької діяльності. У ситуаціях, що вимагають гнучкості, 73,2% респондентів здатні підлаштовуватись під тональність споживачів, уважно прислухатись до їхніх зауважень, пропонують рішення щодо виправлення ситуації. Зворотній зв'язок зі споживачами, на думку 76,4% респондентів, є невичерпним джерелом свіжих ідей, порад і підказок для їхньої підприємницької діяльності.

На думку 72,7% респондентів, одним із важливих стимулів включення у підприємницьку діяльність є ситуативні обставини, що зачіпають долі окремих людей, спонукаючи їх вирішувати свої життєві проблеми за рахунок посідання стійкої позиції у сфері підприємництва. Проте 28,1% підприємців дотримується думки, що навчитись підприємству неможливо. Для цього виду діяльності потрібний особливий вид людського таланту. 75,3% респондентів переконані, що прямий зв'язок між діловими якостями підприємця і його освітою відсутній. Особливого значення підприємці (87,5%) надають здатності, яку вони називають «економічним чуттям». Підприємницьке чуття і організаційна інтуїція допомагають їм знаходити нові економічні можливості, ухвалювати швидкі рішення і сміливо діяти. Самоприйняття підприємців виявляється через їх здатність сприймати себе без ідеалізації (79,2%). Майже три чверті опитаних (72,3%) звертають увагу як на «сильні», так і на «слабкі» сторони своєї особистості. За результатами глибинного інтерв'ю виявлено, що 83,4% респондентів вказують на прагнення з кожної неприємної ситуації чи невдачі отримувати корисні для себе і свого підприємства висновки; їм характерне ставлення до невдач не як до катастроф, а як до шансів з новими можливостями.

На думку 63,5% респондентів, хоча підприємець є історичною фігурою, тобто він відображає період часу, в якому функціонує (різного роду підприємницькі ідеї, методи їх реалізації відповідають вимогам часу), але врахування майбутнього – це один із важливих аспектів підприємницької діяльності. Особливий зв'язок з майбутнім суб'єкти підприємництва вбачають у визначенні впливу своєї діяльності на життя майбутніх поколінь. Констатовано, що 44,1% підприємців підкреслюють

важливість врахування екологічних наслідків при управлінні виробництвом та розробці нової продукції. Водночас, 48,6% респондентів переконані, що підприємець зобов'язаний проявляти турботу щодо раціонального використання наявних у нього природних ресурсів, не забруднювати навколишнє середовище, не порушувати правила безпеки виробництва. Половина досліджуваних (50,1%) вказують на те, що будь-яка підприємницька діяльність буде суспільно-значущою лише за умов, якщо вона стає особисто значущою справою для підприємця. Констатовано, що для переважної більшості опитуваних (78,3%) загальна тенденція сучасного розвитку підприємництва полягає у визнанні екологічного фактору як провідного у структурі споживчого ринку. Тема екологічної якості продукції перестає бути предметом обговорення маргіналів та прихильників певного способу життя, вона лежить в основі ринкового капіталізму. Отже, аналіз змісту інтерв'ю показав, що для переважної більшості суб'єктів підприємницької діяльності, підприємництво - це творча економічна «професія», що вимагає своєрідного способу еколого-економічного життя, має свою специфічну філософію та передбачає врахування загальних тенденцій життєдіяльності сучасного суспільства.

Констатувальне дослідження особливостей професійних пріоритетів потенційних майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності за допомогою фокус-групи показало, що переважна більшість респондентів допускає (або, як мінімум, не виключає) підприємницьку діяльність на горизонті власних життєвих планів. Молоді люди зазначають, що створення власної підприємницької діяльності заслуговує глибокої поваги, і не виключають можливості в майбутньому нею займатися. Однак, є частина опитаних, які уже сьогодні чітко пов'язують найближчі життєві і професійні плани з підприємницькою діяльністю. Серед них: діти нині діючих підприємців – молоді люди, які прагнуть продовжити справу своїх батьків та мають можливість використовувати батьківський капітал в якості початкового для своєї справи; ініціативні молоді люди з середнього класу, які націлені на підприємницьку діяльність «як покликання і професію».

З точки зору життєво важливої перспективи, молодь демонструє різний ступінь необхідної та бажаної участі у підприємницькій діяльності. Молоді люди проявляють різні рівні психологічної готовності до підприємницької діяльності:

- нульовий рівень готовності (відсутня актуальність перспективи підприємництва). Досліджувані рідко вбачають необхідність у підприємницькій діяльності. Надають перевагу стабільності на відміну від інноваційності. Для того щоб прийняти підприємницьку діяльність, їм необхідно аргументовано, в деталях описати її необхідність. Досить складно переконати консерваторів у необхідності підприємницької діяльності, оскільки традиційний, роками перевірений спосіб діяльності за їхнім визначенням є кращим, ніж інноваційно-підприємницький. З великою мірою впевненості можна стверджувати, що дані респонденти не стануть підприємцями;

- перший рівень (наявна ймовірність займатись підприємництвом). Для того, щоб респонденти прийняли підприємницьку діяльність, необхідно показати їм особисту вигоду з неї, підтримувати їх у необхідності прийняття такої діяльності, допомагати долати стрес і дискомфорт. Іноді спостерігаються яскраво виражені

емоційні реакції, що проявляються у відкритому опорі по відношенню до підприємницької діяльності. Як стверджує дана група опитуваних, їхня подальша визначеність залежатиме від: соціальних настроїв, сприйняття інституту підприємництва суспільством, змісту освіти, державної підтримки підприємництва;

– другий рівень (підтримка і прийняття підприємницької діяльності при об'єктивній необхідності чи особистій вигоді). Представники цієї групи досліджуваних надають перевагу нововведенням над стабільністю, проте не готові приймати будь-яку підприємницьку ідею. Можуть бути ініціаторами підприємницької діяльності, якщо вбачають у цьому потребу та необхідність. Розважливі при виборі змісту власної підприємницької справи, хороші її реалізатори. Характеризуються готовністю до нового, властивою для інноваторів, і розсудливістю, типовою для консерваторів;

– третій рівень (потенційні суб'єкти підприємництва діяльності). Це ті молоді люди, які пов'язують найближчі життєві і професійні плани з підприємницькою діяльністю. Такі респонденти з легкістю приймають підприємницьку діяльність, готові бути її ініціаторами. Вони емоційно залучаються до будь-яких нових підприємницьких починань, готові виступати ініціаторами підприємницької діяльності.

Майбутні підприємці зазначають, що найбільш прийнятними нішами сучасного підприємництва є торгівля, ремонтні послуги та ріелторство. Останні позиції вони віддають організації розваг, охороні здоров'я та промисловому виробництву. Важливо відзначити, що респонденти пропонують досить традиційний перелік бажаних видів підприємницької діяльності. За цим переліком не проглядається молодіжна специфіка підприємництва, викликана інноваційним потенціалом респондентів та еколого-економічною ситуацією в країні. Майбутні суб'єкти підприємництва виділяють дві групи чинників, що сприяють, на їхню думку, успішному відкриттю власної підприємницької діяльності:

- чинники суспільного походження. До них респонденти відносять позиції, які носять по відношенню до суб'єкта характер зовнішньої детермінації. В даному випадку це «реальні перспективи розвитку країни», «підтримка зі сторони влади», тобто це: робота різних інфраструктур щодо підтримки підприємництва, наявність підтримуючих фінансових та консультаційних програм, можливість проходження практик у різних сферах підприємництва, наявність структур формування практичних підприємницьких навичок в самих ВНЗ;

- чинники особистісного потенціалу. Це все, що надходить від сфери можливостей і ресурсів майбутніх підприємців: «відкриття перспективної сфери розвитку підприємництва», «допомога з боку родичів, друзів».

У ціннісному аспекті, підприємницька діяльність не розглядається молоддю як спосіб швидкого збагачення, так само і як досягнення соціального престижу. Головною привабливою стороною підприємницької діяльності молодь називає свободу - можливість самостійності в прийнятті рішень, творчості та відсутність залежності від роботодавця.

Серед заходів, пов'язаних з орієнтацією на світ природи, респонденти назвали, перш за все, турботу про навколишнє середовище та запобігання глобальній

екологічній катастрофі. Екологічний стиль життя опитані найчастіше розуміють в одиничному вимірі (здоров'я, вчинки/дії) і лише потім – у суспільному (запобігання глобальній екологічній катастрофі). Більшість респондентів стверджує, що їхніх знань недостатньо для перебудови способу життя на екологічний лад. Їм потрібні практичні знання і навички. Молодь бачить перешкоди на шляху екологізації свого способу життя не лише в об'єктивних умовах, але і в нестачі особистих зусиль для реалізації екологічних знань на практиці. Очевидним є і патерналістський настрій респондентів: майже половині опитаних необхідні «керівні вказівки» і стимули держави, щоб змінити свій власний спосіб життя.

У результаті аналізу особистісних стимулів нині діючих суб'єктів підприємництва до професійної діяльності та особливостей професійних пріоритетів майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності було виявлене протиріччя між бажаними (екологізація способу життя) і дійсними (пасивність у реалізації такого способу життя) уявленнями респондентів щодо екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Подолання цього протиріччя є можливим за допомогою формування більш дбайливого ставлення до навколишнього середовища, що залежить від особливостей психологічних механізмів прийняття екологічно орієнтованої діяльності. Результати контент-аналізу глибинних інтерв'ю та фокус-груп дали можливість виділити чотири основні психологічні механізми усвідомлення перспектив екологічно орієнтованої діяльності, а саме: прийняття, обґрунтування, настороженість, заперечення. Ці психологічні механізми визначають провідний стиль реагування підприємців на привабливість екологічно орієнтованої діяльності:

- «прийняття» екологічної проблематики як особистісно значущої знаходить вияв у позитивному ставленні до екологічно орієнтованої підприємницької діяльності, установці на самостійний пошук переваг і вигод від такої діяльності; безпосередній пошук нових екологічно орієнтованих бізнес-ідей та детермінує розгортання «проспективного» стилю реагування;

- «обґрунтування» – проявляється у ставленні до екологічно орієнтованої підприємницької діяльності як до необхідності, когнітивному ухваленні такої діяльності, відсутності яскраво виражених позитивних емоцій від екологічно орієнтованої діяльності. Висловлювання скоріше стосується пошуку інструментів швидкого впровадження у свою діяльність екологічної орієнтації. Цей психологічний механізм обумовлює розгортання реалізуючого стилю реагування;

- «настороженість» – виражається у зміщенні акценту на індивідуальні труднощі у прийнятті екологічно орієнтованої діяльності. При цьому остання переживається як стрес, як емоційно напружена ситуація. «Настороженість» визначає реактивний стиль реагування на привабливість екологічно орієнтованої підприємницької діяльності;

- «заперечення» – реалізується у загальному негативному ставленні до екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. У висловлюваннях не спостерігається переживання стосовно неприйняття такої діяльності. Переважають посилення на об'єктивну відсутність необхідності прийняття екологічно орієнтованої діяльності. Характерним є когнітивне заперечення необхідності

виникнення екологічно орієнтованої підприємницької діяльності і емоційне відсторонення від екологічної проблематики. «Заперечення» детермінує розгортання консервативного стилю реагування.

З метою виявлення наявного рівня інноваційності в кожному з чотирьох стилів був розроблений, апробований та застосований на практиці опитувальник «Стиль реагування підприємців на привабливість екологічно орієнтованої діяльності». За отриманими даними ми поділили підприємців на три групи відповідно із високим (9,2% досліджуваних), середнім (80,6% досліджуваних) та низьким рівнем інноваційності (10,2% досліджуваних).

Варто відзначити суттєву однорідність певної кількості показників у групі з високим рівнем інноваційності, яка виражена їхніми майже однаковими високими значеннями в усіх без виключення членів даної групи. До таких показників відносяться: самоефективність діяльності, загальна інтернальність, підтримка у самоактуалізації і прагматизм у взаємодії з природним середовищем.

За рештою показників, на основі аналізу кореляційних матриць із коефіцієнтом кореляції Спірмена ми отримали дві структури статистично значущих зв'язків¹, які представимо у вигляді кореляційних плеяд, що характеризуються наступним чином:

1. Плеяда «соціальний інтелект – вчинковість щодо природи – особистісна зрілість» (рис. 7).

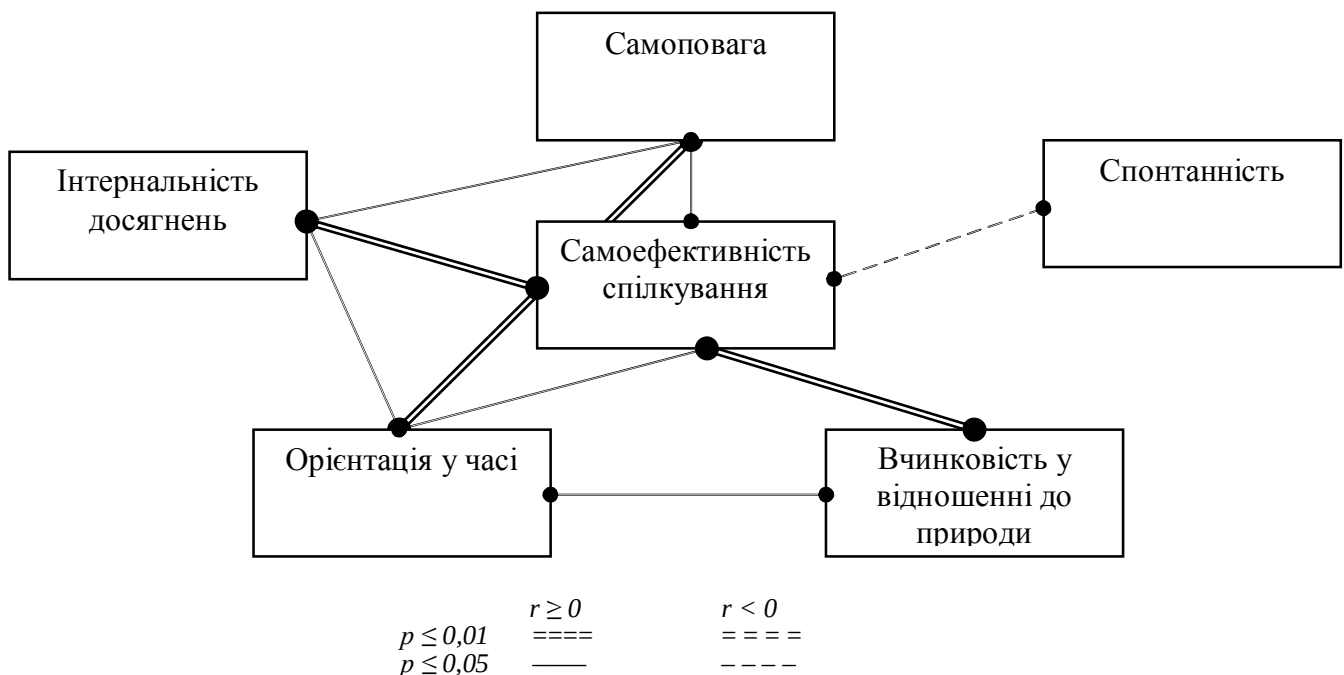

Рис. 7. Кореляційна структура 1 для групи підприємців із високим рівнем інноваційності

2. Плеяда «психологічне здоров'я» (рис. 8) характеризує чітке усвідомлення підприємцями даної групи зв'язку власного здоров'я з навколишнім

¹ Зауважимо, що, по-перше, значущих зв'язків як в групі із високим рівнем інноваційності, так і в групі з низьким рівнем, було знайдено більше. Проте, ми намагалися максимально зменшити кількість кореляційних структур шляхом їх спрощення, оскільки виділяти більше двох на вибірці заданого об'єму вважаємо надмірним. По-друге, виділені кореляційні структури не є статистично достовірними (ними описується близько 30% дисперсії), тому в даному випадку може йтися лише про тенденції.

природним середовищем. Причому, високі значення показника «інтернальності здоров'я» свідчать про тенденцію домінування здорового способу життя у їхній системі цінностей. Високі значення показника «інтернальності здоров'я» відповідають високим значенням показника «інтенсивне ставлення до природи» й низьким значенням показників «цінності»; «естетичні установки у ставленні до природи».

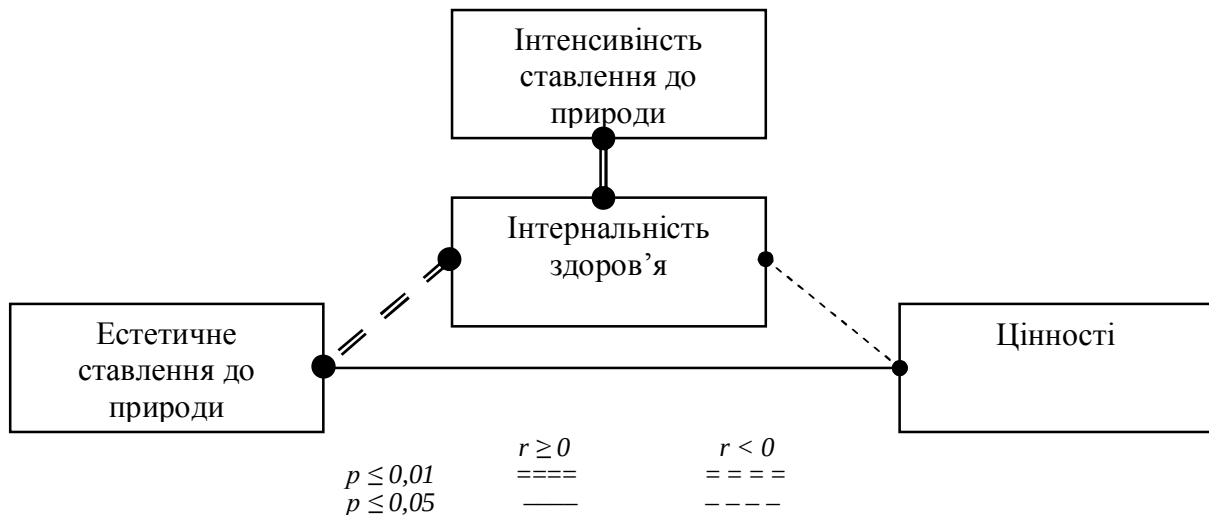

Рис. 8. Кореляційна структура 2 для групи підприємців із високим рівнем інноваційності

При аналізі групи із низьким рівнем показника інноваційності досить близькими для усіх членів виявилися тенденції до зв'язку консерватизму як домінуючого способу реагування на екологічні ситуації при найвищих значеннях показника реактивного способу реагування та мінімального значення показника когнітивної установки у відношеннях із природою. Серед решти показників, на основі аналізу кореляційних матриць, ми отримали дві структури статистично значущих зв'язків, які представлено у вигляді таких кореляційних плеяд:

1. Плеяда «афективне ставлення до природи – низький суб'єктивний контроль» (рис. 9).

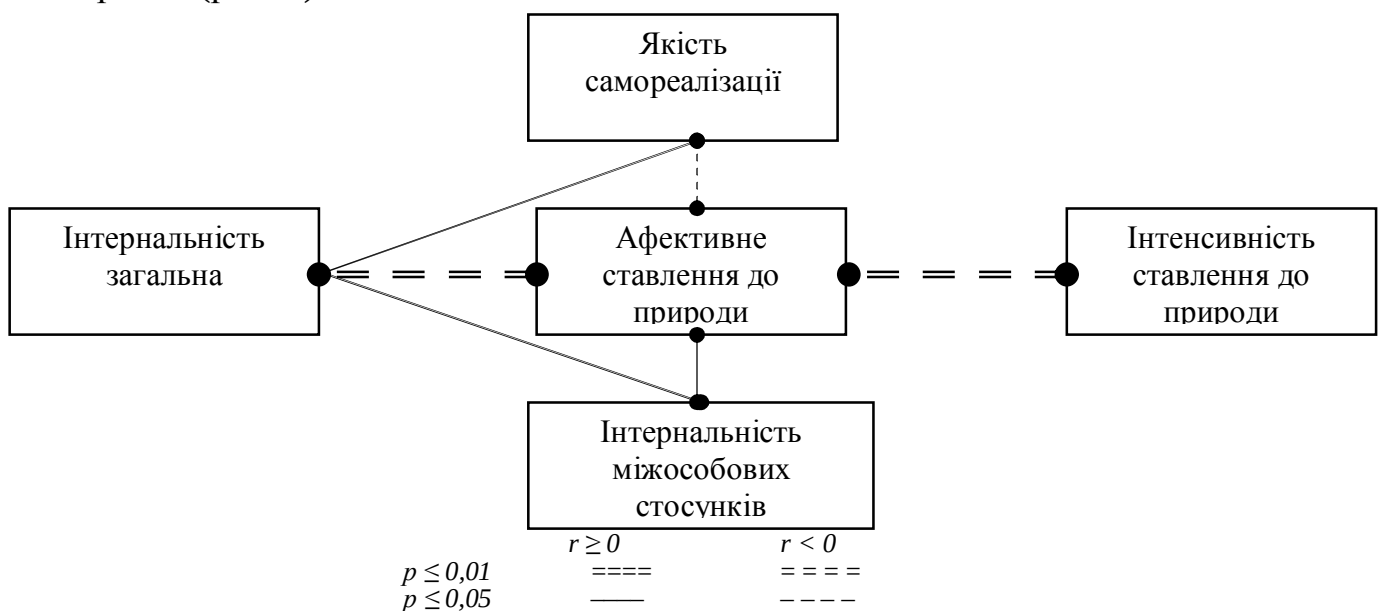

Рис. 9. Кореляційна структура 1 для групи підприємців із низьким рівнем інноваційності

У даній кореляційній структурі найбільш навантаженим елементом є перцептивно-афективний показник інтенсивності ставлення до природи, що виражається у ступені змін в системі афективно забарвлених «еталонів» особистості естетичного, етичного та вітального характеру, обумовлених ставленням до природи. Ці «еталони» виявляються на рівні естетичного та етичного освоєння об'єктів природи, підвищеної чутливості до їх виразних елементів, прагненні їх «отримувати», свободі від неадекватних соціальних естетичних стереотипів, чутливості щодо вітальних проявів природних об'єктів, яка реалізується через емпатію та ідентифікацію тощо. Висока афективна інтенсивність у ставленні до природи обернено корелює із низькою загальною інтенсивністю цього ставлення. Разом з тим, подібний зв'язок спостерігається з низькими рівнями якості самореалізації та суб'єктивного контролю. Ці досліджувані зазвичай не бачать зв'язку між власними діями і значущими подіями. Останні розглядаються ними як результат випадку або дії інших людей. Також, вони часто зосереджені на міжособових стосунках, що знайшло своє вираження у відповідному кореляційному показнику.

2. Плеяда 2 отримала умовну назву «соціально-економічна якість життя – відчуженість» (рис. 10). У центрі даної кореляційної структури – задоволеність досліджуваними якістю власного соціально-економічного життя. Ця задоволеність обернено пов'язана із самоприйняттям. Досить важко таким підприємцям сприймати себе такими, якими вони є, незалежно від переваг і особливостей. Досліджуваним нелегко оцінювати і власні переваги, оскільки характерним для них є усвідомлення невисокої самоефективності у сфері комунікацій. Проте, такі підприємці вважають себе та свої дії важливим фактором організації власної виробничо-професійної діяльності.

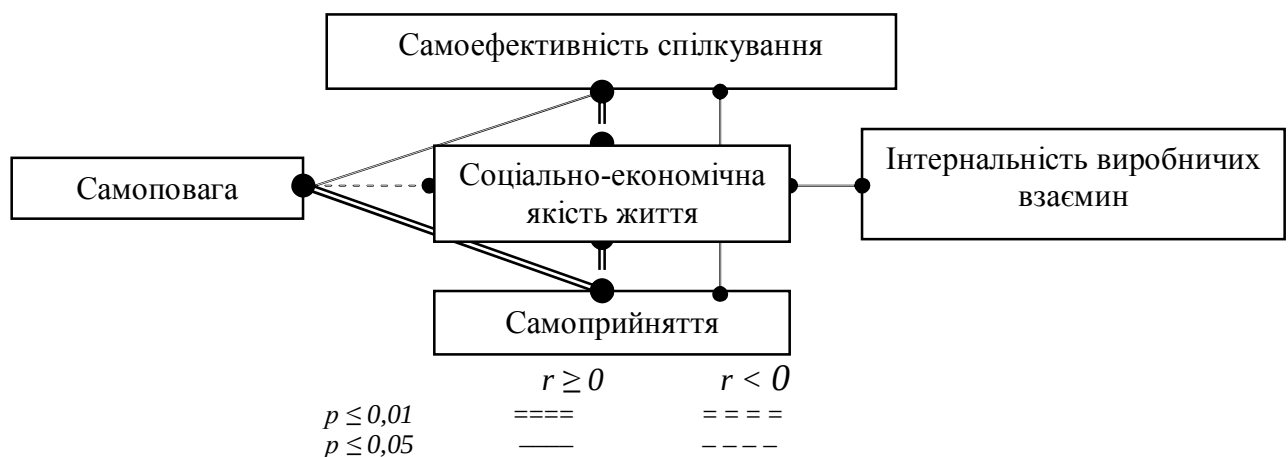

Рис. 10. Кореляційна структура 2 для групи підприємців із низьким рівнем інноваційності

Група із середнім рівнем інноваційності виявилася суттєво неоднорідною. Ми вважали за доцільне поділити її на підгрупи за домінуючим стилем реагування, оскільки це допоможе комплексно розглянути проблему поведінки підприємця в умовах еколого-економічних змін та проаналізувати перевагу способів взаємодії суб'єкта підприємницької діяльності з природним середовищем, що виражається в емоційних, когнітивних і поведінкових реакціях. У результаті нами було виділено

три підгрупи: з домінуючим консервативним стилем (65,8% досліджуваних); з домінуючим реалізаторським стилем (19% досліджуваних) і з невизначеним стилем реагування, у якому в рівній мірі розвинені і консервативний, і реалізаторський стилі (15,2% досліджуваних).

Статистичні методи обробки даних включали методи факторного аналізу та статистичної перевірки гіпотез (обробка даних методами багатомірної статистики здійснювалася в статистичному пакеті SPSS). Факторний аналіз здійснювався за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized; оптимальна кількість виділених факторів визначалася за допомогою критерія «кам'янистого осипу» Р. Кеттелла.

Ми здійснили факторний аналіз окремо за результатами дослідження кожної з трьох підгруп досліджуваних. Отримані для них факторні структури дали можливість увиразнити специфіку психологічних структур підприємців з різними домінуючими стилями реагування на привабливість екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Інтерпретація результатів факторного аналізу проводилася на основі групування показників, що мають найбільші внески у сумарну дисперсію, та відшукування спільної гіпотези, яка пояснює статистичну близькість або розбіжність показників, об'єднаних у факторах.

Використання факторного аналізу дало змогу зменшити розмірність первинних даних із метою більш економного опису та стало у нагоді при висуненні нових гіпотез щодо механізму генерування змінних, поясненні взаємозв'язку останніх між собою. В результаті факторного аналізу даних досліджуваних з домінуючим консервативним стилем було побудовано п'яти-факторну модель, в якій п'ять головних компонентів є статистично стійкими, а максимальні коефіцієнти факторних навантажень зберігають свою факторну структуру. У запропонованій структурі диференціюються самоактуалізаційний, ціннісний і сензитивний особистісні рівні. Кожен фактор отримав умовну назву за найбільш показовими характеристиками (див. табл. 1). Сумарна дисперсія за виділеними факторами для даної групи досліджуваних сягає близько 62,76%.

Перший фактор (внесок у сумарну дисперсію 17,78%) було визначено як «Самоактуалізованість – самонефективність - самонереалізованість». До цього фактору увійшли такі характеристики: самоефективність за Шварцером (-0,57), підтримка (0,51), орієнтація у часі (0,48), якість самооцінки (-0,47), діяльнісна самоефективність (-0,44), спонтанність (0,42). Даний фактор відображує певний внутрішній конфлікт досліджуваних, в яких високий рівень самоактуалізованості контрастує з усвідомленням низької якості власного «Я», пов'язаної, швидше за все, із проблемами в самоефективності, в тому числі у власній діяльності.

Таблиця 1

**Розподіл дисперсій факторної структури
групи з консервативним стилем реагування**

Фактор	Дисперсія
«Самоактуалізованість – самонефективність - самонереалізованість»	17,78
«Цінність здоров'я»	12,62
«Цінність сім'ї»	11,80
«Цинічність»	10,80
«Несензитивність»	9,76
Загалом	62,76%

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 12,62%) було визначено як «Цінність здоров'я». До цього фактору увійшли такі характеристики: інтернальність здоров'я (0,52), діяльнісна інтернальність (-0,51), когнітивна складова інтенсивності відношення до природи (-0,49), якість здоров'я (0,43), етичні установки щодо взаємин із природою (0,42). Даний фактор відображає, з одного боку усвідомлення своєї відповідальності за власне здоров'я й визнання його наявності, що може свідчити про зосередженість на ньому як суттєвій цінності. При цьому, у відношенні до природи когнітивна складова нівелюється за рахунок відповідних етичних установок. З іншого боку, виявляється зв'язок успішної діяльності із зовнішніми обставинами – вдачею, іншими людьми тощо.

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 11,80%) ми визначили як «Цінність сім'ї». До нього увійшли такі характеристики як: сімейна інтернальність (0,66), самоповага (0,47), якість сімейного життя (-0,47), самоприйняття (0,44), якість епохи (0,39). У третьому факторі виявлено певне протиріччя між досить високим рівнем усвідомлення власної відповідальності за ситуацію і стосунки у сім'ї й визнанням низького рівня їх якості. Одночасно визнається високий рівень актуалізованості певних складових Я – самоповаги і самоприйняття.

Четвертий фактор (внесок у сумарну дисперсію – 10,80%) пов'язаний із такими складовими, як низький рівень ціннісної сфери й екстернальність та на противагу їм високий рівень соціально-економічної якості життя. Отже, ми визначили його як «Цінність». До складу даного фактору входять характеристики: цінностей (-0,54), соціально-економічної якості життя (0,51), загальної інтернальності (-0,46) і високого рівня когнітивної установки у ставленні до природи (0,41).

П'ятий фактор (внесок у сумарну дисперсію 9,76%) було визначено як «Несензитивність». До його складу увійшли такі характеристики: сензитивність (-0,53), самоефективність спілкування (0,50), соціально-особистісна якість життя (0,49). Останній фактор є найслабшим, оскільки він відображує зв'язок самоефективності спілкування й високої особистісної якості життя з низьким рівнем сензитивності – нечутливості до навколишніх проблем.

Аналіз даних групи досліджуваних з домінуючим реалізаторським стилем реагування дозволив побудувати трьох-факторну модель, в якій головні компоненти також є статистично стійкими, а максимальні коефіцієнти факторних навантажень зберігають свою факторну структуру. В цій групі досліджуваних виявлено іншу факторну структуру, в якій основні рівні пов'язані із характером взаємин з природою. Тут виділяються етичний, когнітивний і прагматичний рівні (див. табл. 2). Сумарна дисперсія за виділеними факторами для даної групи досліджуваних сягає близько 68,44%.

Таблиця 2

**Розподіл дисперсій факторної структури
групи з реалізаторським стилем реагування**

Фактор	Дисперсія
«Етична установка – особиста якість життя»	29,48
«Когнітивна установка – соціальна якість життя»	21,36
«Прагматична установка – самонеефективність»	17,60
Загалом	68,44%

Перший фактор (внесок у сумарну дисперсію 29,48%) було визначено як «Етична установка – особиста якість життя». До цього фактору увійшли такі характеристики: етична установка у взаєминах з природою (0,88), соціально-особистісна якість життя (0,72), контактність (0,70), цінності (0,69), благополуччя (0,64), загальна інтернальність (-0,59), сімейна інтернальність (0,46), вчинковість у взаєминах із природою (-0,41). Даний фактор відображає низькі індекси особистісної самоефективності, з екстернальним спрямуванням локалізації суб'єктивного контролю, з чітко вираженими суспільними тенденціями у поведінці на противагу індивідуалістичним. Стереотипні уявлення щодо власної професійної діяльності не співвідносяться з ризиком та інноваційністю.

У другому факторі (внесок у сумарну дисперсію 21,36%) домінує когнітивна установка у відношеннях із природою (0,74). Іншими складовими цього фактору виявилися: інтернальність здоров'я (-0,59), гнучкість поведінки (-0,57), інтернальність невдач (-0,57), самоповага (-0,56), соціально-економічна якість життя (0,51), якість суспільства (0,44) і загальна інтенсивність стосунків із природою (0,40).

Третій фактор (внесок у сумарну дисперсію 17,60%) ми визначили як «Прагматична установка – Самонеефективність». Він складається з таких показників: прагматична установка у ставленні до природи (0,74), самоефективність у спілкуванні (-0,56), самоефективність за Шварцером (-0,55), самоприйняття (0,51), орієнтація у часі (-0,45).

Аналіз даних досліджуваних з невизначеним домінуючим стилем реагування дозволив побудувати двофакторну модель, в якій головні компоненти є статистично стійкими, а максимальні коефіцієнти факторних навантажень зберігають свою факторну структуру. Тут було виділено фактор «особистісної неактуалізованості – високої якості життя» і «загальної екстернальності – прагматичної вчинковості у взаєминах з природою» (див. табл. 3). Сумарна дисперсія за виділеними факторами для даної групи досліджуваних сягає близько 57,7%.

Таблиця 3

**Розподіл дисперсій факторної структури
групи з невизначеним стилем реагування**

Фактор	Дисперсія
«Особистісна неактуалізованість – висока якість життя»	37,79
«Загальна екстернальність – прагматична вчинковість у взаєминах з природою»	19,91
Загалом	57,7 %

Перший фактор – найбільш потужний з усіх факторів у підгрупах з середнім рівнем інноваційності у стилі реагування (внесок у сумарну дисперсію – 37,79%). Він складається з наступних показників: орієнтація у часі (-0,92), самоповага (-0,89), соціально-економічна якість життя (0,83), благополуччя (0,81), інтернальність загальна (-0,79), якість життя суспільства (0,73), спонтанність (-0,70), якість епохи (0,69), якість здоров'я (0,60), інтернальність здоров'я (0,53), самоприйняття (-0,53).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію – 19,91%) характеризується: спрямованістю на вчинок у відношеннях із природою (вчинкова шкала – 0,92), низьким рівнем контактності (-0,76), високою екстернальністю (інтернальність загальна – -0,75), низьким рівнем сензитивності (-0,61) і прагматичністю в установах по відношенню до природи (0,53).

Виявлена у вигляді факторних структур специфіка кожної з досліджуваних груп дозволила розробити програмні заходи розвитку екологічної інноваційності у суб'єктів підприємницької діяльності в процесі їхнього еколого-професійного становлення. Програмні заходи реалізовувалися з врахуванням цих особливостей.

У шостому розділі *«Психологічне проектування екологічно орієнтованої підприємницької діяльності»* описано програму, структуру та результати проектування еколого-економічного бізнесу, обґрунтовано необхідність прогнозування суб'єктами підприємництва еколого-економічних наслідків власної діяльності.

Сенсом проектування у нашому підході є поступове усвідомлення суб'єктами підприємництва життєвої проблеми необхідності включення у власну професійну діяльність екологічної інноваційності та окреслення перспектив її вирішення. Проектування як діяльність містить певний інваріант розумових операцій, коли рух йде від визначення екологічних цілей до пошуку екологічних засобів, вибудовування екологічного результату і можливих наслідків у реалізації екологічно-орієнтованого підприємницького проекту. Розглядаючи проектування як специфічну форму моделювання, спрямовану не стільки на пізнання фрагментів еколого-економічної дійсності, скільки на створення нових елементів даної дійсності, ми запропонували комплекс заходів та реалізували їх через програму «Еколого-професійного розвитку суб'єктів підприємницької діяльності». Перший програмний захід забезпечує набуття учасниками нового еколого-економічного досвіду, відкриття в собі нових зон найближчого екологічного самовдосконалення, що, в свою чергу, призводить до розширення діапазону еколого-поведінкових стратегій, які застосовуються в ситуаціях підприємницької діяльності, усвідомлення екологічної місії її представників, розуміння відповідальності за будь-який професійний вибір. Другий програмний захід передбачає розвиток мотивації суб'єктів підприємництва до екологічного пізнання та еколого-економічної діяльності; сприяння еколого-особистісному і еколого-професійному самовизначенню учасників, еколого-професійній самореалізації та еколого-професійній адаптації до життя в сучасному суспільстві. Метою третього програмного заходу було виявлення майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності, здатних брати активну участь у проектній роботі з еколого-підприємницької проблематики; сприяння успішному кар'єрному старту і особистісному підприємницькому зростанню; формування майбутньої інтелектуальної екологічної еліти України. Запропонована програма склала основу психолого-діяльнісного проектування екологічних уявлень суб'єктів підприємництва в моделі професійного майбутнього (табл. 4).

Програмні заходи еколого-професійного розвитку суб'єктів підприємницької діяльності

№	Вид активності
I.	Еколого-психологічний тренінг розвитку екологічного потенціалу суб'єктів підприємницької діяльності
1-й етап	Формується перцептивний досвід взаємодії з природним середовищем; пропонуються бесіди, міні-лекції, вправи та ігри, спрямовані на розширення етичного освоєння об'єктів природи. Тривалість – 2 дні
2-й етап	Формується когнітивний компонент, відбувається стимулювання ідентифікації з природними об'єктами. Це створює психологічну основу і готовність до освоєння компетентних технологій взаємодії з природними об'єктами. Відбувається формування компонентів готовності до екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Тривалість – 2,5 дні
3-й етап	Формується практичний компонент суб'єктивного ставлення до природи, готовності до практичної взаємодії з природою. Використовуються вправи та ігри, спрямовані на корекцію стратегії взаємодії з природними об'єктами, екологізацію світогляду суб'єктів, розширення суб'єктивного екологічного простору – зоною персональної відповідальності за природу. Тривалість – 3 дні
II.	Організаційно-діяльнісна гра «Проектування еколого-орієнтованої життєдіяльності суб'єктів підприємництва»
1-й етап	Проблематизація існуючих уявлень щодо еколого-професійної підприємницької діяльності, сфер її прояву, форм організації. Питання 1-го етапу: що реально вміють і демонструють суб'єкти підприємницької діяльності в сфері еколого-економічного спрямування, які еколого-економічні знання ними використовуються у власній діяльності? Тривалість – 3,5 дні
2-й етап	Визначення понять «еколого-професійні знання», «еколого-економічна діяльність», «актуальні сфери еколого-підприємницької діяльності». Тривалість – 2 дні
3-й етап	Перехід в проектний режим. Проектування нових форм екологічної діяльності: передача еколого-професійних знань; демонстрація еколого-економічної діяльності; «простір» створення актуальних сфер еколого-підприємницької діяльності. Тривалість – 1 день
4-й етап	Оформлення еколого-професійних цілей і завдань на найближче майбутнє. Рефлексивна складова. Тривалість – 1 день
III.	Конкурс студентських науково-практичних проектів «Сфера перспективної еколого-підприємницької діяльності» – ґрунтується на спробах самореалізації в конкретній підприємницькій діяльності, на розвитку суб'єктного досвіду практичної участі в екологічно орієнтованій діяльності

Реалізація програми забезпечила зміну ставлення суб'єктів підприємництва до екологічно орієнтованої діяльності. Досліджувані все більше стали акцентувати

увагу на вказаній діяльності, як перспективній сфері підприємницького розвитку, а в ряді випадків як одній із провідних альтернатив свого «виживання». Включення екологічної складової у свою діяльність суб'єкти підприємництва вже розглядають не як перешкоду розвитку і неминучі витрати, а все більше як сферу додаткових можливостей, новий засіб підвищення конкурентоспроможності. Підтвердженням цього є отримані результати дослідження, яке показало, що рівень розвитку екологічної інноваційності у професійній діяльності суб'єктів підприємництва змінився.

До запровадження програмних заходів середній рівень інноваційності в реагуванні підприємців на привабливість екологічно орієнтованої підприємницької діяльності був суттєво нижчим. Після використання програмних заходів рівень розвитку екологічної інноваційності у підприємців зріс. Нами було проведено вимірювання екологічної інноваційності підприємців одразу після запровадження заходів еколого-професійного розвитку суб'єктів підприємницької діяльності та через місяць. Динаміка показника ефективності запропонованих програмних заходів представлена в таблиці 5.

Таблиця 5

Ефективність програмних заходів

Рівень інноваційності	Відсоток досліджуваних	Середній показник інноваційності до використання програмних заходів	Середній показник інноваційності після програмних заходів
Контрольна група	51%	12,8	
Експериментальна група (одразу після програми)	49%	12,6	16,3
Експериментальна група (через 1 місяць після програми)	44,9%		15,4

Для перевірки статистичної гіпотези у даному випадку ми застосовували t – критерій Ст'юдента з 96 ступенями свободи для показника інноваційності. В результаті було зафіксовано вихід статистики за критичні рівні розподілу $t = 3,09$ при критичному теоретичному значенні 2,625 на рівні значущості $p < 0,01$.

Отже, можна стверджувати, що розроблена авторська програма розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності мала позитивний ефект. Результати психолого-діяльнісного проектування екологічних уявлень суб'єктів підприємництва в моделі професійного майбутнього підкреслюють необхідність і важливість розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності та здатність і готовність суб'єктів підприємництва до самостійності прийняття еколого-економічних рішень, екологічної відповідальності перед теперішніми та майбутніми поколіннями.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності, що виявляється у розкритті психологічної моделі діяльності та включає компоненти створення нового еколого-економічного середовища, передбачає зміну існуючих норм та стереотипів економічної діяльності за рахунок екологічності, визначає шляхи формування привабливості екологічно орієнтованої діяльності для суб'єктів підприємництва.

Аналіз і узагальнення теоретико-методологічних засад та експериментальних результатів дослідження зазначеної проблеми дають підстави для наступних висновків:

1. Виявлено недостатню відповідність суті та специфіки наукових моделей підприємницької діяльності нинішнім вимогам суспільства, які стрімко змінюються. Визначено, що наявні моделі підприємницької діяльності є складними світоглядними утвореннями, які характеризуються низьким рівнем розвитку екологічної свідомості та діяльності сучасного підприємця. Показано, що ці моделі підприємницької діяльності складаються з комплексу взаємопов'язаних та суперечливих сил, дій, тенденцій та мотивів, які не відповідають суспільним цінностям і принципам захисту природного середовища життєдіяльності людства та екологічно орієнтованому споживчому попиту. Доведено, що підприємець втрачає власну особистісну унікальність, його діяльність супроводжується виникненням почуття безсилля перед повсякденними еколого-економічними проблемами, відчуженням від навколишнього середовища, спотворенням у свідомості реальних життєвих відносин у системі «людина-навколишнє середовище». На суспільному рівні організації життєдіяльності у розвинутих країнах світу за останні десятиліття чітко сформувалась загальна тенденція на екологізацію сучасного виробництва і споживання, що знайшло своє відображення як у нормативно-правових засадах підприємництва, так і у структурі споживчого попиту покупців. Особливо відчутно ця тенденція виявляється у сфері розробки новітніх еколого-орієнтованих технологій у всіх галузях виробництва від енергетики до продуктів харчування. Проте, темпи руйнування природного середовища, виснаження природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища тяж зростають і на сьогодні вони значно перевищують наші можливості по збереженню та відновленню природи. Руйнація природи набула системного характеру, тож екологізація підприємництва також має стати системною, тобто охоплювати всі рівні діяльності і свідомості її суб'єктів від суспільного до індивідуального.

2. Теоретико-методологічний аналіз концепцій розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності показав, що найбільш продуктивним підходом до розвитку екологічно орієнтованої діяльності сучасного підприємця є системодіяльнісна методологія з провідним положенням єдності свідомості і діяльності. Показано, що встановлення гармонійної єдності екологічно орієнтованої діяльності й свідомості є детермінуючим фактором із забезпечення цивілізованих форм природокористування. Екологізація підприємницької діяльності проявляється у вільному екологічному волевиявленні, а також усвідомленні суб'єктами підприємництва себе як невід'ємної та активної частини середовища існування.

Концепція екологічної орієнтації в сучасному способі життя суб'єктів підприємництва заснована на цінності екологічно інноваційної підприємницької діяльності.

3. Провідними чинниками та умовами розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності є: особистісні цінності суб'єктів підприємництва; підвищений споживчий попит на екологічні товари та послуги; суспільна підтримка підприємницьких ініціатив, які не одразу можуть стати прибутковими; державна система обмежень та екологічного контролю за підприємницькою діяльністю. За результатами дослідження виокремлено три складові екологічно орієнтованої підприємницької діяльності: еколого-економічне проектування інноваційної бізнес-ідеї; орієнтацію на еколого-відповідний споживчий попит населення; утвердження екологічного сенсу підприємництва, як сфери психологічної та суспільної відповідальності особистості підприємця.

4. Встановлено, що концептуальна модель розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності будується на створенні нового еколого-економічного середовища; передбачає зміну існуючих норм та стереотипів соціально-економічної діяльності за рахунок її екологізації; визначає умови формування привабливості еколого-економічної діяльності (економічну вигоду за рахунок екологічної ініціативи, пропозиції та відповідальності). На рівні суб'єкта підприємницької діяльності це передбачає розвиток таких психологічних якостей, як: особлива чутливість до еколого-економічних змін; готовність ризикувати і прийняття на себе відповідальності за можливі невдачі і поразки; самостійність суджень при прийнятті важливих еколого-економічних рішень; спрямованість на діяльне перетворення навколишнього світу; екологічне мислення, яке пов'язане з виділенням та оцінкою життєво важливих цілей і цінностей; аналітичну здатність до пошуку нових еколого-інноваційних сфер підприємницької діяльності.

5. За результатами емпіричного дослідження виявлено недостатній рівень розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Констатовано, що значної корекції потребує усвідомлення суб'єктами підприємництва життєвої проблеми необхідності включення у власну діяльність екологічної інноваційності. Це свідчить про психологічну неготовність суб'єктів підприємницької діяльності до прийняття системного екологічного нововведення та побудови на цій основі власної моделі екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

6. Доведено, що розвиток екологічно орієнтованої підприємницької діяльності може здійснюватись за рахунок цілеспрямовано побудованої психологічної технології екологічно орієнтованого проектування бізнесу. Розроблено програму екологічно орієнтованого проектування підприємницької діяльності, основу якої становить активізація та мобілізація екологічного потенціалу суб'єктів підприємництва, набуття екологічних знань та екологічних навичок, формування екологічного ставлення підприємців до довкілля. Розвиток екологічно орієнтованої підприємницької діяльності має відбуватися через включення екологічної складової у підприємницьку діяльність вже не як перешкоду розвитку і неминучі витрати, а все більше як сферу додаткових можливостей, новий засіб підвищення конкурентоспроможності.

7. Результати апробації запропонованої психологічної технології екологічно орієнтованого проектування бізнесу в сучасних умовах засвідчили її ефективність. Зафіксовано позитивну динаміку у зростанні рівня розвитку екологічної інноваційності в діяльності суб'єктів підприємництва та позитивному їх ставленні до екологічно орієнтованої діяльності. Останні все більше стали акцентувати на ній увагу, як перспективній сфері підприємницького розвитку. Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що гіпотеза перевірена та знайшла своє підтвердження у результатах наукового дослідження.

Дане дослідження не вичерпує всі аспекти окресленої проблеми. **Перспективи** подальших досліджень у межах означеної проблеми ми вбачаємо саме у розробці шляхів, засобів та психологічних засад формування екологічного способу життя особистості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Паламарчук О. М. Екологічно орієнтована підприємницька діяльність у сучасному світі: психологічні аспекти: монографія / О. М. Паламарчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 400 с.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Паламарчук О. Н. Исследование мотивированности молодежи к предпринимательской деятельности / О. Н. Паламарчук // Альманах современной науки и образования. Рецензируемый научно-теоретический и прикладной журнал широкого профиля. – Тамбов. : Грамота, 2013. – ISSN 1993-5552. – № 11 (78). – С. 122–127.

2. Паламарчук О. Н. Создание и валидизация опросника «Стили реагирования предпринимателей на привлекательность экологически ориентированной деятельности» / О. Н. Паламарчук // Оралдын ылым жаршысы. Серия Педагогические науки. Психология и социология. Филологические науки. – Уральск. : ТОО «Уралнаучкнига», 2013. – ISSN 1561 – 6908. – № 22 (70). – С. 105–117.

3. Паламарчук О. Н. Исследование личностных стимулов субъектов предпринимательства к профессиональной деятельности / О. Н. Паламарчук // Социосфера. Научно-методический и теоретический журнал / за ред. Б. А. Дорошина. - Пенза : ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2013. – Часть 1. – ISSN 2078–7081. – № 4. – С. 143–150.

4. Паламарчук О. Н. Особенности профессиональной социализации субъектов предпринимательской деятельности / О. Н. Паламарчук // Вестник Пермского университета. Серия: Философия. Психология. Социология. – Пермь. : ООО «Аксиома», 2014. – ISSN 2078 – 7898. – вып. 1(17). – С. 98–104.

5. Palamarchuk O.M. Imprenditoria ecologicamente responsabile come un

problema psicologico. Italian Science Review. 2014; 7(16). PP. 136–143. Available at URL : [http : //www.ias-journal.org/archive/2014/july/Palamarchuk.pdf](http://www.ias-journal.org/archive/2014/july/Palamarchuk.pdf)

Статті у виданнях, що затверджені МОН України як фахові із психології

6. Паламарчук О. М. Особливості формування особистості підприємця в умовах екологічної кризи / О. М. Паламарчук // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих / голов. ред. В. В. Олійник. – К. : Геопринт, 2009. – Вип. 13. – С.234–242.

7. Паламарчук О. М. Освітні шляхи формування у майбутніх підприємців економічної культури / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – Т. X.-Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 9. – С. 30–311.

8. Паламарчук О. М. Професійна діалогічність суб'єктів підприємництва як необхідна умова екологічно орієнтованої діяльності / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 23. – С. 168–172.

9. Паламарчук О. М. Роль та значення підприємницької діяльності в соціальній структурі суспільства / О. М. Паламарчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ГНОЗІС, 2010. – Т. 12, част. 6. – С. 277–285.

10. Паламарчук О. М. Економічна культура як необхідна складова професійної соціалізації суб'єктів економічної діяльності / О. М. Паламарчук // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць Ін-ту менедж. освіти НАПН України / за ред. О. Л. Ануфрієва. – К., 2010. – Психологія, вип. 1 (14), ч. 2. – С. 299–308.

11. Паламарчук О. М. Соціально-психологічний аналіз змісту підприємницької діяльності в сучасних умовах розвитку суспільства / О. М. Паламарчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ГНОЗІС, 2011. – Т. 13, част. 6. – С. 213–221.

12. Паламарчук О. М. Екологічна відповідальність як основа функціонування сучасного суспільства / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 26. – С. 401–411.

13. Паламарчук О. М. Соціально-психологічні особливості прояву екологізації на різних етапах розвитку суспільства / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 29. – С. 349–358.

14. Паламарчук О. М. Проблема соціальної відповідальності у професійній

діяльності підприємця / О. М. Паламарчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ГНОЗІС, 2012. – Т. 14, час. 1. – С. 246–254.

15. Паламарчук О. М. Еколого-психологічні детермінанти соціальної якості життя / О. М. Паламарчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ГНОЗІС, 2012. – Т. 14, част. 6. – С. 358–366.

16. Паламарчук О. М. Соціально-психологічна сутність природи підприємницької діяльності / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – Т. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 22. – С. 514–523.

17. Паламарчук О. М. До проблеми соціального та професійного самовизначення особистості підприємців / О. М. Паламарчук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету / за ред. М. О. Носко. – Чернігів. : ЧНПУ, 2012. – Т.2. – Серія: Психологічні науки. – Вип. 105. – С. 56–61.

18. Паламарчук О. М. До проблеми соціально-екологічного відчуження суб'єктів підприємницької діяльності / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 32. – С. 189–199.

19. Паламарчук О. М. Екологічна орієнтація в сучасному способі життя суб'єктів підприємницької діяльності / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 33. – С. 378–387.

20. Паламарчук О. М. Актуальні проблеми впливу діяльності державних органів влади на оптимізацію екологічних взаємовідносин людини з середовищем її проживання / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. – Т. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 24. – С. 519–528.

21. Паламарчук О. М. Аналіз розвитку екологічного потенціалу у суб'єктів підприємницької діяльності / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2014. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 36. – С. 326–336.

22. Паламарчук О. М. Соціально-особистісні фактори екологічно орієнтованого підприємницького вибору / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 37. – С. 144–153.

23. Паламарчук О. М. Психологічна модель екологічно-орієнтованої

підприємницької діяльності / О. М. Паламарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Т. Х. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 24. – С. 519-528.

Статті у наукових виданнях і публікації апробаційного характеру

24. Паламарчук О. М. Проблема становлення екологічної відповідальності суб'єктів підприємництва / О. М. Паламарчук // Вісник наукових досліджень: актуальні регіональні проблеми економіки, права, управління і соціальної сфери. – Вінниця. – 2007. – Випуск 2. – С. 109-121.

25. Паламарчук О. М. Екологічна етика як основний духовний принцип в діяльності сучасних підприємців / О. М. Паламарчук // Вісник наукових досліджень: актуальні регіональні проблеми економіки, права, управління і соціальної сфери. – Вінниця. – 2007. – Випуск 4. – С. 120–132.

26. Паламарчук О. М. Детермінанта соціально-психологічного в розвитку культури суб'єктів економічної діяльності сучасної України / О. М. Паламарчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія. Педагогіка і психологія. – Вінниця, 2010. – С.49–54.

27. Паламарчук О. М. Економічна культура в контексті трансформаційної моделі сучасних перетворень в Україні / О. М. Паламарчук // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць Ін-ту менедж. освіти НАПН України / за ред. О. Л. Ануфрієва. – К.: Геопринт, 2010. – вип. 12. – С. 229–238.

28. Паламарчук О. М. Соціально-психологічна сутність підприємницької діяльності / О. М. Паламарчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія. Психологія. – Вінниця, 2011. – С. 56–63.

29. Паламарчук О. М. Соціально-психологічні орієнтири в структурі особистості фахівця економічної сфери / О. М. Паламарчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія. Психологія. – Вінниця, 2012. – С. 63–76.

30. Паламарчук О. Н. К проблеме социально-психологической сущности предпринимательской деятельности / О. Н. Паламарчук // Современная психология в экономике, политике и социальной сфере: Материалы VI Международной научно-практической конференции, 28 ноября 2012 года / Нижегород. Фил. Ин-та бизнеса и политики; отв. ред. Е. Г. Виноградова. – Нижний Новгород : Нижегородский филиал ИБП, 2013. – С. 95–100.

31. Паламарчук О. М. Соціальний інститут підприємництва в структурі функціонування суспільства / О. М. Паламарчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія. Психологія. – Вінниця, 2013. – С. 54–63.

32. Паламарчук О. М. Соціально-психологічна сутність привабливості екологічно орієнтованої підприємницької діяльності / О. М. Паламарчук // Наукові

записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія. Психологія. – Вінниця, 2014. – С. 63–76.

33. Паламарчук О. Н. Психологические аспекты проектирования экологически ориентированной предпринимательской деятельности / О. Н. Паламарчук // Международная научная школа психологии и педагогики (ежемесячный научный журнал). – № 4, 2014. – С. 129–131.

АНОТАЦІЇ

Паламарчук О. М. Психологія розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2015.

Дисертацію присвячено дослідженню психологічних факторів, закономірностей і умов розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

Визначено, що особистісна позиція суб'єкта підприємницької діяльності виступає ядром екологічно орієнтованої інноваційної діяльності і проявляється у формах вільного екологічно спрямованого волевиявлення підприємця на протидію діям, що відбуваються під тиском чинників соціального примусу.

Доведено, що психологічна технологія розвитку екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності має будуватися як процес поступового просування суб'єктів підприємництва від усвідомлення власної екологічної відповідальності через проектування еколого-економічного бізнесу до екологічної компетентності і еколого-економічного самоконтролю в практичній діяльності.

За результатами емпіричного дослідження здійснено аналіз рівнів розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Констатовано, що значної корекції потребує усвідомлення суб'єктами підприємництва життєвої проблеми необхідності включення у власну діяльність екологічної інноваційності.

Розроблено та апробовано програму екологічного розвитку суб'єктів підприємницької діяльності. Ефективність програми підтверджена позитивною динамікою у зростанні рівня розвитку екологічної інноваційності та зміні ставлення суб'єктів підприємництва до екологічно орієнтованої діяльності. Останні все більше стали акцентувати увагу на ній як перспективній сфері підприємницького розвитку та додаткових можливостях підвищення конкурентоспроможності сучасного підприємства.

Ключові слова: екологічно орієнтована підприємницька діяльність, суб'єкти підприємництва, еколого-орієнтована свідомість, інноваційна діяльність, еколого-економічна компетентність.

Паламарчук О. Н. Психология развития экологически ориентированной предпринимательской деятельности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Институт

психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины. – Киев, 2015.

Диссертация посвящена исследованию психологических факторов, закономерностей и условий формирования экологически ориентированной предпринимательской деятельности. Смысл деятельности субъектов предпринимательства на современном этапе развития общества заключается в том, что они должны быть способны самостоятельно создать собственное предпринимательское дело с экологически ориентированным направлением. Экологически ориентированная предпринимательская деятельность рассматривается как самостоятельная, осуществляемая на собственный риск экономическая деятельность, направленная на систематическое получение прибыли от продажи экологических товаров, выполнения работ или оказание услуг с учетом экологических последствий своей деятельности.

Формирование концептуального подхода к экологически ориентированной предпринимательской деятельности основывается на том, что современная предпринимательская деятельность это - своеобразная форма человеческой деятельности и поведения, в основе которой лежит элемент эколого-экономического отчуждения; особая чувствительность к изменениям; взятие на себя ответственности за возможные неудачи и поражения, готовность рисковать; направленность на деятельное преобразование окружающего мира.

Разработанная концепция экологической ориентации в современном образе жизни субъектов предпринимательской деятельности основана на ценности экологически инновационной предпринимательской деятельности. Данная концепция строится на создании новой эколого-экономической среды; предусматривает изменения существующих норм и стереотипов социально-экономической деятельности за счет экологичности; определяет пути формирования привлекательности экологически ориентированного предпринимательского выбора.

Показано, что наиболее продуктивным подходом к проблеме развития эколого-ориентированной деятельности современного предпринимателя является системодетальностная методология с ведущим положением единства сознания и деятельности. В связи с этим, возрастает значение эколого-инновационного направления предпринимательской деятельности, которое предполагает создание и внедрение различных видов экологических новшеств, которые повлекут изменения как в предпринимательском процессе в целом, так и в личности предпринимателя в частности.

Доказано, что психологическая технология формирования экологически ориентированной предпринимательской деятельности должна строиться как процесс постепенного продвижения субъектов предпринимательства от осознания собственной экологической ответственности за проектирование эколого-экономического бизнеса к экологической компетентности и эколого-экономического самоконтроля в практической деятельности.

В результате проведенного формирующего эксперимента, направленного на развитие экологически ориентированной предпринимательской деятельности было установлено, что включение экологической составляющей, как обязательного компонента экономической деятельности определяет перспективные сферы

развития, сферы дополнительных возможностей и новейшие средства повышения конкурентоспособности современного предприятия.

Ключевые слова: экологически ориентированная предпринимательская деятельность, субъекты предпринимательства, эколого-ориентированное сознание, инновационная деятельность, эколого-экономическая компетентность.

Palamarchuk O.M. The Psychology of Development of Ecologically Oriented Entrepreneurship. – Manuscript.

Thesis for a Doctor' degree in Psychological Sciences. Specialty 19.00.01. – General Psychology, History of Psychology. – G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAPS of Ukraine. – Kyiv, 2015.

The thesis deals with the psychological factors, patterns and conditions of ecologically oriented entrepreneurship.

It has been determined that the personal position of business entities stands as the core of ecologically oriented innovation and takes the form of free expression environmentally directed entrepreneur, as opposed to actions occurring under pressure factors of social coercion.

It has been also proved that the psychological development of eco-technology-oriented entrepreneurship as a process should be built progressively entities of awareness of environmental responsibility through eco-design business economic competence to environmental and ecological and economic self control in practice.

According to the results of empirical research analyzes the levels of environmentally oriented business activities have been worked out. It has been discovered that a significant correction requires awareness of the vital problems of business entities need to include in their activities of environmental innovation.

A program of environmental businesses has been developed and tested. The effectiveness of the program has been confirmed by the positive dynamics in the growth level of environmental innovation and change attitudes entities to ecologically oriented entrepreneurship. The latest increasingly focus attention on it as a promising field of business development and additional features of increased competitiveness of the modern enterprise.

Key words: ecologically oriented entrepreneurship, business entities, environmental oriented consciousness, innovation, environmental and economic competence.